

СУЧАСНІСТЬ

Л. Первомайський: 3 книги «Уроки поезії» — М. Гласко: Кладовища — М. Калитовська: Поезії — І. Костецький: Фрагменти творчої особистости — Б. Рубчак: Мистецтво холодного бачення — М. Прокоп: Страх перед історичною правдою — І. Лисяк-Рудницький: Довкола міжнародного історичного конгресу в Відні — В. Рудницький: На службі у французької юстиції — Критика і бібліографія — Нотатки

3 (63)

БЕРЕЗЕНЬ 1966

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

3 (63)

БЕРЕЗЕНЬ 1966

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ЛЕОНИД ПЕРВОМАЙСЬКИЙ: **3 КНИГИ «УРОКИ ПОЕЗІЇ»**

*

В словах є кров. Вони живуть, слова.
Твоє життя — не вигадана повість.
Не вбити пам'ять. І вона жива,
І поруч з нею не вмирає совість.

І якщо помилявся ти колись,
І мертве серце било в мертві груди,
Тепер прийшов останній суд — молись!
Ні пільги, ні прощення не буде.

*

Вірш починається не з звучання,
Хоч і не може він не звучати.
Вірш починається з твого мовчання,
Коли ти не можеш більше мовчати.

Вірш починається не з великої літери,
А з великого болю, якого й не зміриш.
Тільки тоді йому можна вірити,
І тільки тоді ти йому віриш.

*

Є в поезії серця жорстокість нещадна.
Цілий вік свій ти гнеш задля неї горба.
Ти її полонений. Вона повновладна
Господиня, не найманка і не раба.

Не для себе — для неї пірнаєш в глибини,
Та виносить на берег тебе течія,
Лиш коли ти здобудеш те слово єдине,
У якому вся правда її і твоя.

Стережіться, поети, глибинного слова,
Для якого не треба блискучих прикрас.
Гіркота його вічна і ніжність раптова
Мають силу цілющу і спалюють нас.

*

Я не заздрю юності вашій
І не хочу вертатись назад.
Можна, вік на землі звікувавши,
Не зістарітись і в шістдесят.

Можна й в юності зачерствіти,
Перекреслити всі дива,
Чоботищем топтати квіти, —
Колір інший, а та ж трава.

Можна серцем в пізньому вирості
Не втрачати свіжости й щирости,
Можна ждати своєї весни
До глибокої сивизни.

Я не заздрю щастю чужому,
Бо свого зазнав на землі,
Чув удари такого грому,
На такому летів крилі,
Що не тільки мені — нікому
Не були б ті шляхи малі.

Наді мною не тільки блискало —
Попелило мої рядки.
Не змінившись жодною ризкою,
Я стою, немов над колискою,
Над початком нової ріки.

Б'ють джерела. Вирує й піниться
Під льодком весняна вода.
Що змінитися має — зміниться,
Буде ранок. Душа прокинеться,
Як замолоду молода.

Ні вагання, ні втоми, ні старости.
Не усе нам видно здаля.
Не одної порослі парості,
Ми — одного древа гілля.

В БАБИНІМ ЯРУ
(1941 рік)

Стань біля мене, стань, мій сину,
Я прикрию долонею твої очі,
Щоб ти не побачив своєї смерти,
А тільки кров мою в пальцях на сонці,
Ту кров, що й твоєю стала кров'ю
І зараз вилитись має на землю...

ВІТЕР

В дворах, в садах і вздовж обочин
Іржаві плями залягли.
Вночі в посьолку стався злочин —
Убили літо й роздягли.

Рудий у плямах крові килим
Припав до стежки і прижух.
Калюжки поглядом осклілим
Ще ловлять підозрілий рух.

Але їх поблиски останні
Нічних не відбивають див,
І їх сьогодні на світанні
Нещадний вітер застудив.

Заворожив до сліз, до дрожу,
В канави кинув без прикрас,
Мов видмухав з них душу, схожу
З вогнем і небом водночас.

Все погасив, стоптав, розвіяв
І десь подався за плоти.
Є в лютуванні вітру вияв
Безжалісної сліпоти.

Тієї дикої сваволі,
Що гляне на свої сліди —
Йї сама дивується, що голі
Стоять і щуляться сади.

VII

Збори первинної партійної організації почалися о п'ятій по полудні наступного дня. Францішек ледве встиг з'їсти обід у заводській їдальні та якось помитися. Застібаючи по дорозі гудзики, побіг до забитої людьми залі; це була дуже маленька зала, і в ній уже назбиралося стільки диму, що з-поза густої завіси ледве видно було, як з портретів усміхалися щирі обличчя достойників; а сповнені радості обличчя відмінниць виробництва та передовиків мали в собі щось таємниче та непроникненне, ніби обличчя на портретах давніх майстрів. За столом, засланим червоним полотном прапора, в якому було багато дір, зроблених неухважно гашеними недокурками, вже сиділи: перший секретар — товариш Павляк, його заступник — молодий інженер з рухливим обличчям кроля, два товариші з ексекутиви і делегат районного партійного комітету. Францішек пропхався через тісно поставлені крісла, знайшов вільне місце і сів. Його справа була поставлена на порядок денний як третя за чергою. Перший секретар утихомирив залю рішучим рухом руки і встав.

— Відкриваю збори первинної партійної організації майстерні ремонту автомашин «Краще майбутнє».

Склав руки для оплесків, але заки встиг їх з'єднати, вже плескала зала. Це тривало довгий час; потім оплески поволі затихли.

— З уваги на це, — сказав він, і його гучний бас виповнив кожний закуток залі, — вважаю збори відкритими. На порядку денному: самокритика товариша Яблонки, справи товаришів Герватовського і Ковальського, поточні справи і дискусія. Чи хто з товаришів бажає доповнити порядок денний?

І заки хтонебудь устиг відповісти, перший заплескав. Оплески тривали декілька хвилин; потім встав товариш Яблонка.

— Товариші, — почав він високим, напруженим голосом. — Скажу просто, по-нашому, по-робітничому: я зробив помилку. Хоч би як там думати та думати, для порядної людини завжди краще відразу сказати: зробив помилку, і кінець. Бо от людина деколи подумає собі: а, може, зробити так? або так? А я ні; я говорю по-простому, по-нашому: зробив помилку, і кінець. І такі різні думки приходять людині в голову. А для чого це? Я питаю: пощо? Адже деколи людина подумає, зроблю так і так, а потім виходить, помилився. Отож скажу відразу по-простому, по-ро-

бітничому: помилився, і кінець, що там не було б. — Підніс голос на один тон вище. — Товариші, — кричав він. — Був голод, був капіталізм, були злидні, люди вмирали в голоду, пухляк; я сам бачив це власними очима, товариші. Аж прийшла людина на ім'я Ленін. І люди пробудилися, товариші. І самі знаємо, як є, і знаємо, що буде краще. А я зробив помилку, товариші. Вже як дитина я обривав хрущикам крильця, також і мухам; а з кішками та з жабами то вже й не такі речі виробляв, сказавши просто, я забавлявся не по-нашому. Під моїм вікном колись померла людина. А відомо, що товариш Сталін сказав: людина — це звучить гордо. Були жахливі часи. Був голод, і злидні, і капіталізм; аж прийшла людина на ім'я Ленін. А другим разом, товариші, лопати для транспорту кузня доставить терміново

Замовк. Люди прокинулися. Могутні оплески потрясли залю; плескали всі, навіть ті, кого на початку зборів легко зморив сон; розглядаючися навколо широко непритомними та охопленими жахом очима, вони плескали якнайміцніше, щоб якнайшвидше опам'ятатися, зігнати рештки сну з повік і включитися у вир зборів. Дехто з товаришів пустив сльозу і, сякаючися голосно, шукав носової хустинки. Похилого віку бригадир зварювачів прокинувся надто пізно; раптом, протерши очі, він крикнув: «Нехай живе!» Хтось зараз таки додав: «Нехай живуть радянські зварювачі, будівники Дніпрогесу»; цей вигук миттю підхопила вся зала і кілька сотень горлянок вигукувало протягом кількох хвилин на честь будівників Дніпрогесу, Магнітогорська, Комсомольська; на честь гірників Донбасу; на честь кубанських козаків, колгоспників України, білоруських партизанів; на честь радянських учених, севастопільських матросів, геройських оборонців Сталінграду; на честь дослідників полярного кола; на честь Трохима Лисенка, Мічурина та Ольги Лепецинської; а закінчено віватування вигуком на честь праці Йосифа Сталіна з ділянки мовознавства.

Після самокритики товариша Яблонки в залі постала тепла та сердечна атмосфера. Люди обдаровували один одного усмішками; частували цигарками; жваво та з визнанням коментовано виступ Яблонки. По короткотривалій метушні, потрібній у таку хвилину, взяв слово перший секретар. Накресливши кількома словами свій погляд у справі Яблонки, він одночасно висловився з пошаною про його одвертість та палку відвагу. Черговим пунктом зборів була справа товариша Герватовського. Однак заки Герватовський, який уже встав, устиг зібрати свої думки і промовити, хтось із залі крикнув:

— Товариш Новак має собаку, тер'єра, який називається «Самба». Питаюся, чому «Самба»? З цим слід нарешті скінчити. Францішек пізнав по голосу молодого Блізнячека.

— Про це у поточних справах, — почувлися вигуки. — Про це у поточних справах.

— Чому чекати аж до поточних справ? — кричали інші. — З такими справами треба відразу скінчити, слушно. Сьогодні «Самба», а завтра що? Корейських дітей напалмом бомбардувати, так?

- Більше пильности, товариші!
- Обурливе!
- Самба!
- Шкода, що не бомба.
- Звідти пливе ваше надхнення, Новак?
- Ви виламлюєтеся з рамок!
- Був голод, були злидні, був капіталізм...
- Віддайте партквиток!
- Такі у Кореї стріляли жінок і дітей!

Товариш Новак встав і дрижачим голосом пояснив, що собаку купив уже з таким іменем і що, коли намагався кликати його «Букет», собака не реагував, а одного разу він навіть погриз ноги теці; обіцяв з нинішнім днем кликати собаку «Бурек», навіть якби це мало бути причиною для будь-яких зречень. Після однохвилинного нечуваного вереску, збори покотилися далі.

— Я, товариші, — почав Герватовський, сивий слюсар з могутнім вусом, — говоритиму коротко, по-нашому. Я людина проста і не люблю, як хтось мені: трелі про морелі... Я питаю коротко: чи правда, що людина народилася з мавпів?

Заля завмерла здивована. Люди дивилися один на одного тупо, з виразом дикого жаху. Брови делегата райкому піднеслися аж до волосся; кроляче обличчя другого секретаря завмерло у стадії рильця. Перший обізався Блізнячек — був присутній на зборах як представник молодіжної організації.

— Товариш Замодзінський збирає етикетки з пляшок...

— Тихше, товаришу Блізнячек, — посипалися голоси. — Про це у поточних справах. Тепер нехай балакає Герватовський. Сміливо, товаришу Герватовський.

— Сміливо, — сказав делегат райкому.

— Сміливо, — сказав Павляк.

— Сміливо, — одночасно обізався Блізнячек та другий секретар.

— Адже ж говорю, — промовив Герватовський. — Чи правда, що ми всі від мавпів?

— Від мавп, не від мавпів, товаришу Герватовський, — поправив Блізнячек.

Герватовський обернувся.

— Від кого?

— Від мавп.

— Також і я говорю: чи від мавпів?

— Одну хвилинку, — сказав делегат з району. Його брови по-

вернулися вже на своє вихідне становище. — Але, до речі, чому ставите таке питання?

— Ну, бо як же це: людина від мавпи?

— Отож що?

Герватовський почервонів з люті.

— Син підходить до мене і каже: «Тату, чи це правда, що людина від мавпи походить?» «Іди, щеня, — кажу, — бо як копну тебе в задок, то тобі і мавпів відхочеться. Геть до науки». «Коли так учать, — каже, — справді, таке є в книжці». «Де? — питаю. — Ти давно ременя не діставав». «Ось тут», — відповідає. Беру, читаю, своїм очам не вірю; читаю і думаю: «Чи я збожеволів на старі літа? Чи той, що це надрукував, має песика в голові? А там написано як бик: від мавп, і кінець. Я завалив щеня в голову, а сам у неділю пішов у зоопарк.

Обірвав.

— І що?

— Чи це можливе?

— Що має бути можливе?

— Що ми від мавпів?

Тут втрутився Блізнячек; його чуприна наїжилася, як щітка.

— Про що вам ідеться, Герватовський? Чи не байдуже, ким був ваш прапрадід. Це не питання громадського порядку, а науки. Так підходьте до цього.

Обличчя Герватовського набрало фіялкового відтінку; його потилиця забагряніла, а вус аж підскочив угору.

— Гівно, — заревів. — Ти, пацане, мовчи. Мій дід був ковалем у Герляха, і ти своєї морди ним не витирай.

Погрозив йому величезним п'ястуком. Посипалися вигуки:

— Підривна робота.

— Хоче послабити пильність.

— Агент.

— Віддати справу органам безпеки. Не потрібно панькатися.

— Ворог.

— Скільки долярів ти дістав за це, Герватовський?

— Знаємо таких: тут про мавпи, а за плечима — пісок у машини.

— Товариші, не давайте себе ввести в оману.

— Був голод, були злидні, був...

— Тихо, товариші, — крикнув представник райкому. Він звернувся до Герватовського: — Вашу справу розгляне бюро...

— Подивився одну мить на нього. — Партія не сподівалася цього від вас — заявив сухо. — Понесете всі наслідки.

Герватовський сів, кліпаючи очима. Перший секретар повідомив:

— Справа товариша Ковальського.

Францішек встав. Глянув навколо; з-поза завіси диму не бачив жадного обличчя; всі здалися йому далекими, ніколи не баченими і мертвими.

VIII

З темних вулиць несподівано вибіг вітер; підніс клапті плякатів і шарпонував їх по порожній площі. Друга зміна вже працювала; то вітер, то рев моторів, то гамір варстатів затискували вуха. Минув ворота і вийшов на вулицю; вона побігала далеко в п'ятьму, а десь на її кінці в мертвих кільцях газових ліхтарень коливалися пияки; їхні тіні, то скорочуючись, повзли по землі, то видовжуючись, сунули по сліпих вікнах будинків. Брук був вогкий та склистий. Францішек дивився під ноги; в калюжах, ніби товсті хробаки, плавали зірки. З якихось воріт вийшов сугенер:

— Пане поміщику, — сказав, трохи піднявши шапку, — сьогодні маю вільну наречену...

Відштовхнув його мовчки і пішов далі. Підняв голову догори і з усіх сил ковтнув повітря; десь у середині легенів стирчала сталева колода. Йшов, спотикаючись щохвилини; дивився на небо, бо так було краще і легше. Над дахами жалісно корчився блідий місяць; темрява згущувалася щораз більше — липка та щільна, здушуючи хворі зірки і перенаселене місто. Просунувся, відзвонюючи підковами, патруль вояків. Місяць раптом зник, загорнений брудною хмарою; вояки пройшли, дивлячись недовірливо у п'ятьму та вологу порожнечу.

«Кінець. Крапка. Такий самий місяць стояв і тоді на небі. Була весна; недоношена і хирлява, як і ця. Небо сіре, земля чорна і дерева також; лише сліди куль — ясні як молоко та свіжі — говорили про весну. Так було тоді. Я стояв з Єржи перед бункером. Ми мали добрий бункер: із основою стелею та реквізованим килимом; спали в ньому, мабуть, чотири десятки людей. Єржи казав мені піти до маєтку — три, може, чотири кілометри — і, вдаючи реквізицію, принести трохи товців та муки. Я взяв трьох хлопців, і ми вже готувалися в дорогу — чим темніше, тим краще; чим більше в серці ночі — тим краще; адже люди, яких зустрічаємо і з якими знайомимося вночі, запам'ятовуються слабше, хоч такі сильніше в перших проміжках часу. Ми вже відходили, коли появився санітар. «Принесіть трохи спирту, щоб промити рани», — сказав він і поставив перед нами бідон. Я розсердився. «Чи маю йти до корчми?» — запитав я. «Дурню: пів кілометра перед маєтком є гуральня. Знаю винокура, своя людина, живе поруч у малому домику. Він не питатиме ні про що; вже не раз допомагав партизанам...»

Він подав мені бідон; у білій блясі відбилася тупа пика місяця. Я здригнувся — в цьому було щось огидне. «Холодно тобі?» — запитав Єржи. «Ні», — відповів я. «Дам тобі свій кожух». «Дякую, якимось дам собі раду». — І ми пішли. Було нас четверо: три хлопці і я; ми таскали наплечники — найбільші, яких нам удалося роздобути. Хлопці були молоді: двое з села, один — краківський спиритар, якого я не любив. Він мав кілька золотих зубів і щось щуряче в обличчі; мав спітнілі руки і даремно натирав їх спиртом, наражуючися на лють санітара; від командира він дістав також кілька разів по голові. Власне чому пам'ятаю його так добре?»

Під стіною будинку лежав пияк з обличчям у власній блювотині. Францішек зупинився машинально і нахилився над ним; довго тряс плече непритомного, але той залишився колодою. На стіні будинку хтось незугарно написав крейдою: «Манька — курва. Живе на партері; дзвонити двічі». Децю далі: «Руки геть від Кореї». А ще далі: «Мін немає. Сержант Блотняк». По слизькому бруку просунулося мутне світло автомашини; над містом палав вогненний неон: «Молодь читає „Штандар мло . . х”»; дві літери згоріли давно; це виглядало як діра в укладі зубів. Францішек пішов далі. Дівчина з труп'ячим обличчям запитала:

— Няньчику, куди йдеш, дитинко?

Далі було болото і п'ятьма, збита на гамуз; Францішек брів без надуми, а земля під його ногами булькотіла та бурмотіла скажено. У якомусь вікні на партері горіло світло, по фіранках пропливали сухі тіні танцюристів, гучномовець верещав: «Цим мостом понад рікою . . .» Хтось добивався до воріт? «Пане Сковрон, пане Сковрон . . .» Францішек повернувся ліворуч; тут було світло — гостре, ясне, шипуче; робітники міських трамваїв зварювали дугу закруту; залиті синім світлом, у синіх масках вони виглядали як привиди з того світу.

«Я вже знаю, чому я не любив цього хлопця: він був жартуном, знав тисячі, мільйони анекдот — на кожний день, для кожної нагоди і до кожного слова. Колись він розповів таку — колись? — останньої ночі: Двадцять п'ять робітників переносять уночі — ніч така, як сьогодні — довгу трамвайну рейку з допомогою колосальних обценьок. Верещать: ей-оп, ей-оп. Рейка посувається наперед — метр за метром. Надходить начальник робіт і хитає головою: «Панове, так не піде». Сам один бере рейку і переносить її на двадцять метрів. Робітники легковажно посміхаються. «Ех, силою — це жадна штука» — кажуть вони. — «Але попробуйте способом». Щеня. Тієї ночі він зокрема балакав багато і на кінець я сказав йому: «А, може, ти замкнув би дзьоб, добре?» Село було вже близько; ми повернули стежкою до

гуральні; по довгому стуканні вийшов винокур — був у підштанниках і в кожусі, обличчя в нього спухле від сну; постійно кліпав очима. Можна було збожеволіти, дивлячись на його кліпаючі повіки. Він повів нас до великої бочки; ми випили по міцному ковтку і, наповнивши бідок, помаршували далі. Винокур почував груди, зарослі сивими патлами, і запитав: «Чи довго чекатимемо на свободу?» Я відповів йому щось не до складу і не до ладу — щось у роді «чим довше людина бореться, тим менше думає про свободу». Винокур кивнув головою і сказав: «Нехай Господь-Бог допоможе партизанам». І знову ми брели болотом, тримаючися проходу між плотами; на кінці — панська садиба, не надто заможна і не занедбана, по чистій алеї, білих парканах, дбайливо обгорнутих клямбах і соломою обкутаних деревах можна було легко пізнати, що тут керує міцна рука. «Перевірити зброю», — наказав я; миттю пролунав тріскіт замків. Я сам мав не пістоль, а барабанний револьвер — великий і важкий. Всі насміхалися з мене; їм подобалися «Віс», «Парабеллюм» та «ФН» на п'ятнадцять пострілів; я завжди волів мати надійний барабан; пістоль боїться води, піску, навіть крихітки іржі; револьвер стрілятиме в болоті. Після довгого стукання в двері — хлопців уже чорти брали — вийшла якась жінка; трохи піску та галасу, потім поміщиця, розвівши руки: «Нічого не маю, панове, — каже вона, — сама ледве живу». І раптом бух — і вона зомліла. У вазі стояли квіти, — один чорт знає, звідки в цю пору вона мала ці квіти, — я хлюпнув води на її обличчя. Вона опритомніла, отож кажу хлопцям: «Ідіть до комори, а я заопікуюся нею». Пішли. Я припав коло неї і побачив її широко відкриті, мерзенні очі: чекала на нас з німцями. Ті трое, що пішли до комори, торохнули вмить — кілька пострілів, і трохи диму та вереску. Я вготив німцеві — може, на два дюйми — кулю в живіт; я вискочив на ганок — черга тут же над мою головою розколола одвірок — і перше, що я зробив, було те, що несвідомо вхопив бідон з спиртом. Я біг з ним кількадесять метрів і кинув його лише тоді, коли в моїх легенях луснуло якесь скажене світло, прояснюючи на частину секунди все в моїй середині та навколо мене; тримаючи револьвер у руці, я біг ніби в самий осередок сонця; у дощ, болото і ніч, пошарпану пострілами. Прокинувся собака і, виючи, побіг за мною; потім другий і третій; а потім усі собаки космосу бігли за мною по болоті і по моїй крові, яку я вже відчував у поясі, потім у штаннах, а потім у шкарпетках. Я не знав, наскільки вистачить мені сил, щоб вдертися в ніч, у ліс, між дерева, маючи пошарпаний віддих і шмат олива десь біля серця та легенів; я відчував його, я відчував його щораз міцніше, він ріс у мені при кожному кроці ніби живе тіло; я знав одне — мушу бігти, бігти якнайближче до своїх; бігти і не спотикнутися, бо крок, у якому заламляться мої

коліна під мною, буде моїм останнім кроком — тут. Десь позад мене, ляскаючи об скляний щит неба, клекотав кулемет — сліпо і ненависно у стружавілій вогкiстю ночі».

Серединою вулиці нишком пройшли два міліціонери; блідо полискували їхні сталеві нумери; Францішек, замкнутий у колі світла ручного ліхтарика, машинально перейшов на другий бік вулиці: знову йшов здовж якогось паркану, обліпленого плякатами, які шарпав затхлий вітер; плякати нагадували, погрожували, переконували; замкнутий у них зміст світу дрiмав у порожній ночі. Десь на кінці вулиці розляглася пісня — Францішек відвернув голову; тверді тіні обох міліціонерів зустрілися з третьою, пливкою; пісня замовкла, перетворилася на белькіт; разом з белькотом води в ринвах увіссала його ніч.

— Обережно, — крикнув хтось за ним. — Не маєте очей?

Зупинився: тут же під його ногами був рів; робітники, що рилися в каналізації, відійшли звідси, не забезпечивши розкопів. На дні ями радісно співали рури; відгонило кльоакою.

— Дякую, — сказав Францішек. — Надобраніч.

Діткнувся рукою до крис капелюха; були вологі та ослизлі.

«Врешті, я таки впав: по кількох кроках через пiтьму, пульсуючи болем. Я повз по болоті та воді в напрямі лісу туди, де пiтьма зімкнулася якнайщільніше. Я не відчував болю: я виключно думав про болото; болото виповнювало мене всього — я відчував його в роті, під повіками, в носі та вухах; мене мучила абсурдна думка, що болото — може, через рани — проникне також у мої легені. Ззаду були собаки та постріли, хлюпотіли поспішні кроки. Я відвернувся набік: я побачив темні постаті, що бігли до мене через пустельне, слизьке поле. Скільки їх було? Скільки метрів відділяло їх від мене? Не знаю. Я знав тільки єдину справу в світі — є хвилини, коли людина раптом почуває себе вилученою з усіх інших думок і живе тільки однією думкою: інших думок вона навіть не в силі викликати; я думав тоді про те, щоб зберегти останню кулю для себе. Я не довіряв рукам; палець вояка надто швидкий; я витягнув кулю з барабана і поклав її в рот. Після цього я опер руку з наганом на якусь прокляту грудку: я ціляв у першого, який був уже близько; я ціляв довго — одну секунду, її дрібку, упродовж вічності; потім щось сіпнуло мою руку, а той, що біг, раптом зламався і кролячим рухом — ганчірняною головою під себе — повалився в болото; це зазвучало як плямкання великого собаки. Я знову натиснув гашетку, тримаючи кулю під язиком, — я виразно відчував її солодкавий, мідяний смак, — і знову сіпнуло мою руку, цівка підскочила вгору: коротко і туго, як голова боксера. Я бачив блиск з того боку, — такий жовтий подмух, — перед моїм

обличчям закипів раптом фонтан болота, забризкавши мені очі; я підніс руку, щоб протерти повіки і тоді якийсь великий ніж відтяв від мене все, всю шкаралуцу світу — біль, постріли, кулі та галас; і похмуру п'яну над близьким лісом».

— Ріж мене! — гукнула якась п'яна жінка; він проходив біля воночих воріт. — Ти тесля, але не святий Йосиф... — Заклубочилися; чоловік ударив її в лице; удар ляснув так само огидно та липко, як відгомін кроків по болоту; Францішек здригнувся, як облитий водою.

«Я вмирав; фінтик, який колись у цивілі був теслею, зробив ноші для мене — мерзенний барліг з дощок, що відгонив мою кров'ю та ропою; я просив одного разу, щоб по всьому, коли вже здохну, спалили ці дошки і щоб ніхто їх ні на одну мить не дотикався. Я здихав; свідомими цього були і я, і командир Єржи, і ті всі хлопці, що тягали мене з місця на місце, спотикаючись об коріння в лісі, об вибої розмоклих доріг і западаючися по пояс у болото, тягнені туди тягарем моєї трухлятини. Казали, що вмираючий є вже й так сном і про нього можна говорити все: «Адже він і так уже подолаваний». Питали один одного: «Чи тіло вже дійшло кінця?» Були марші, постої, відпочинки, втечі. Якось по довшому постої приймали хлопчаків у партію. Це досить трудно з'ясувати: завтра вони могли звідси перейти у вічність кожною дорогою, яка веде туди — в палаючу порожнечу; але цей короткий церемоніал був єдиним справжнім шматком нашого життя, до якого ми йшли або яке крокувало за нами; це і ніщо більше. Я закликав Єржи; він був і залишиться найближчою для мене людиною; байдужі люди мають у наших серцях своє місце — ми приймаємо їх або відкидаємо; люди, яких ми кохаємо, залишають рубець рани. Він прийшов: щуплий, спокійний, холодний.

— Як? — запитав він.

— Добре. А як з тією, Єржи?

— З ким «тією»?

— З поміщицею.

— Як думаєш?.. Кілька днів пізніше.

— Там, на тому ж місці?

— У місті.

— Чи ти перед тим обговорив з нею ту реквізицію?

— Ясно. Але чому про це говориш?

— Я подохну.

— Ще не відомо.

— Я знаю напевно. Хочу перед тим знати: хто її спустив?

— Я.

— Ти?

— Я також можу здохнути. Мушу перед тим полагодити все; все, що залишилося до полагодження.

Ми мовчали хвилину. Пам'ятаю місце нашої розмови, задимлене нутро якоїсь хати. У куті мимрила молитви якась стара; на вікні лазив посоловілий кіт.

— Єржи, — сказав я. — Приймаєте сьогодні хлопчаків у партію?

— Двох.

— Прийміть також і мене.

Він мовчав; нахилився наді мною і дивився уважно. Не відвертаючи своїх очей, він сказав тим самим байдужим тоном:

— Не відомо, чи вилижешся з цього.

— А якщо навіть ні?

Усміхнувся. Взяв kota на коліна і погладив його плаский череп.

— До якого чорта потрібні партії небіжчики?

— Якщо ти є людиною, — сказав я, — і якщо інші думають так про тебе, то добре, що кажу вам до побачення.

Підвівся.

— На моему похороні можете оповідати собі жарти, — сказав я.

— Не улаштуємо похоронів, — сказав він. — Ніколи не маємо часу для цього.

Поставив ніжно kota і пішов. Я далі кидався між життям і смертю, десь у невизначеному пункті буття, безсилий та безвільний, як той птах, що його поніс високий вітер; я блював, маячив, відвертав погляд від просочених кров'ю пов'язок — проминали дні, години, тижні, зроблені з болючої гуми; я просив життя, смерті, ліків, револьвер: я давися ненавистю до інших, а інші відплачувалися мені також ненавистю, тягаючи із зусиллями моє вихудле тіло, яке викликало погорду — фіялкові ребра, обтягнуті жовтою, опалою шкірою; а потім прийшов день, коли я усвідомив, що я готовий вмирати щоденно на світанку; я знав, що живу. Я лазив уже сам.

— Ну? — запитав якимось Єржи. — Чи все гаразд з тобою?

— Так.

Він сів. Почав скручувати собі цигарку, при чому розпачливо насупив брови; йому ніколи не вдавалося скрутити цигарку, хоч його пальці були спритні та сильні. За кілька років партизанської боротьби він не навчився речі, що її з легкістю міг робити кожний пацан після однотижневого перебування в лісі; і тепер я бачив, як побіліли з люті очі в нього, похиленого над упертим, слизьким папірцем. Нарешті закурив.

— Чи знаєш, чому я так сказав — тоді?

— Це мене ніяк не цікавить. Ти — командир. Не бабратимуся в твоєму сумлінні.

Він посміхнувся.

— Слухай, — сказав він. — Я не хотів, щоб ти думав про партію, як про святе причастя. Тепер війна; треба думати про

те, щоб перемогти і пережити. Ти мусиш жити, Францішку; для таких, як ти, війна не швидко скінчиться, може, навіть ніколи. Тільки тоді життєвий інстинкт діє непомильно, коли людина зуміє усвідомити, що ще щось залишається. Щось, що людина хоче посідати або до чого вона хоче належати. Помста, якісь люди, жінка; щось мусить учепитися твого волосся і казати: встань і борися. Тоді, коли ти здихав, ця справа ще не була полагоджена в твоєму житті. Полагодись її тепер, якщо буде нагода.

— Ти відважний, Єржи, — сказав я. — А якби я так був відкомандирувався у хмари?

Він здвигнув плечима.

— Не зважаючи на все, ми влаштували б тобі похорон, — сказав він. — Хоч сам знаєш, що на таке часу немає.

— Ти відважний, — повторив я. — Такі слова можуть людину добити.

Він знову змагався з цигаркою; безперервно крутив зрадливий папірець.

— Не знаю, що таке справді відвага, — сказав він; цигарка, не зважаючи на все, розліталася щохвилини. -- Все життя думаю про це. В молодості я уявляв собі це інакше: рятувати людину з пожежі, витягнути потопельника, величний воєнний чин, статевий акт з власною бабкою і так далі. Тепер ці справи треба переоцінити; те все, що загально вважають відвагою, ці всі обставини завжди ставлять людину в небуденну, ненормальну ситуацію; в основному такі справи, як от поведінка людини під час боротьби, наступу чи пожежі, нічого не говорять про людину; тільки про способи її реакції в цих випадках. Ненормальна справа і ненормальна реакція; нічого не можна передбачити і ні з чого дивуватися.

— Чи існує щось таке, як нормальна відвага?

Він мовчав деякий час; його цигарка розлетілася до решти; у пальцях він м'яв залишки тютюну.

— Думаю, що так, — сказав він. — Відвага це, мабуть, тільки справа довір'я. Світ, Францішку, це громада тварин, які вештаються по гівні. Людину легко окреслити та вимірити вниз, худобу — в безконечність; все вчинить, в усе повірить, все сплюгавить. Відвага, найсправжніша, це вправність знайти для людини горішню межу, крайню, — наскільки можна їй довіряти і що вона зуміє виконати. Так я розумію комунізм. А ти? Я мав довіру, що ти виживеш.

— Щоб убивати?

— В ім'я життя.

— А ти?

— Що?

— Вони думають так само.

Здвигнув плечима.

— Я не знаю, що ті думають, — сказав він. — Я знаю тільки, в ім'я чого вони вбивають, і це для мене важливе в цій війні. Я знаю, що вони вчинили з людиною, і знаю, чого для людини прагну я; це уповноважує мене брати участь у цій забаві. Прагну такої пори і такої землі, де людина справді може бути відважною. Це — єдина справа, яка мене цікавить.

Він встав; його чоботи зарипіли неприємно.

— Не намагайся під час війни шукати рацій, які не існують, — сказав він. — Все, що можеш зробити, це думати про світ, у який хочеш повернутися; думати про місце, на якому хочеш жити. Відстань від дійсності до мрій визначає моральність людини, ніщо більше. Чи не маєш порядної цигарки?

Він закурив. Ми пішли далі: куди? де? на яке місце життя, сну, війни? Не пам'ятаю. Ми доходили до якогось містечка; було нас лише кілька. Ми мали розпізнати на ярмарку якогось дотепника, що був конфідентом гестапо, і відписати його вічності. Коли ми вийшли з лісу і місто лежало перед нами, ніби безформний коржик, ум'ятий з брудного червоного кольору, почали дзвонити дзвони — похмуро розколісані та безсилі супроти розпеченого повітря. Потім почала ревіти заводська сирена; у цій дірі, поскільки знаю, був тільки один малий завод.

— Фінтик від сирени, мабуть, задрімав, — сказав Єржи.

— Чому? Може, він дає перевагу церкві?

— Ідіть ліворуч, ми підемо праворуч...»

Такі запищало і затрималося кілька кроків за Францішком. Він відскочив заечим стрибком набік. Шофер вихилив розлючене обличчя.

— Не чуєте сигналу?

— Вибачте, я замислився, — сказав Францішек; він подивився на своє заболочене пальто.

— Куди ви йдете? — запитав автоводій; мотор пихкав клубочками чорного диму. — Я можу вас підвезти.

— Спасибі, — сказав Францішек. — Піду пішки.

Автомашина від'їхала; десь за рогом раптом заламалося світло її рефлекторів. По кількох десятках метрів вулиця несподівано прояснилася: на будівництві працювала нічна зміна; між кам'яними стінами товкся слизький писк кранів — великі деталі, колишучись ніби великі, безформні птиці, поступово під'їжджали вгору. На темному, втупленому в пусте небо риштуванні виблискували зелені світла зварювачів: брилуваті людські павуки в авреолі залізного вогню. У ровах монотонно сичали компресори; напис на таблиці проголошував: «У цьому місяці ми виконали...» — цифра була захована в тіні.

— Куди ви лізете? — крикнув Францішкові хтось невидимий. — Будова, тут не вільно швендяти...

«Будуємо все від основ; а висловившись так голосно, від саргого початку», — сказав сьогодні на зборах — хто? — Не пам'ятаю. «Будуємо справу, за яку загинули не десяток, не сотня людей; за яку загинули цілі людські покоління; з тієї хвилини, коли в цьому світі двоє людей подивилося один на одного, почалася боротьба за соціальну справедливість. Соціалізм є кінцевою формою цієї боротьби» — оплески; «Партія є її зброєю», — оплески; «жертви, які понесла партія», — оплески, — «які поніс соціалізм» — оплески. Коротка хвилина перерви — а далі?»

Був втомлений, з трудом волікся в ніч та її каламутні відгомони; у ньому пульсувала темна хвиля, сила якої зростала з хвилини на хвилину. Тепер він ішов через порожнечу, через хемічно випрані місця з брилою олива в голові; не міг викресати з себе ні думки, ні дії. Прагнув одного: ще раз пережити ту хвилину, яку пережив ледве кілька годин тому, хоч від того часу віддаляло його інше життя — роки, океани, всесвіти, які він пройшов, пережив та витерпів і які прозвучали, як поразка; він — самотній, не потрібний і зужитий. Плив через якісь місця свого життя і не міг вловити їхній час: минувшину, теперішність, спогади і факти — все було пливке та не зрозуміле; він думав тільки про ту хвилину, яка була ядром космосу; це була хвилина, коли чийсь голос сказав йому, щоб віддав партійний квиток. Це було так само, як вулиця, що нею він ішов тепер, як злидений світанок, що викльовувався над камінням міста; як видимий неон, що намовляв: «Молодь читає...» — і де б ти не заховався, сів чи зупинився. Він підвів голову вгору — «Молодь читає „Штандар млодих”» — і розпачливо зачерпнув повітря. Хотів думати, хотів пригадати собі, але не був у силі щонебудь зробити; його думки оберталися як олив'яний щит у порожнечі, і нічого — як з двох вогких каменів — не можна було з них викресати; пам'ятав тільки ту хвилину, коли встав і поглянув в обличчя присутніх; нічого з того, що говорив і робив; нічого з того, що говорили і робили інші. Але він прагнув думати; урухомити в собі апарат свідомости; прагнув, щоб щось навело його на слід. Він підняв з землі зім'яту газету і спинився в колі вуличної ліхтарні: «Тарнів уже веде...», «Світовий табір...», «Польська молодь кидає в обличчя Калужинського своє могутнє „ні”». Він ішов, тримаючи газету в опущеній руці; це помогло, він віднайшов слід — слова, завжди складені так само і так само проголошені, повели його думки на владиві рейки: був, пам'ятав. Решта, як і дата газети, була байдужа для нього.

«Ми завжди думаємо, що найбільючішою справою, яка може нас зустріти, є смерть близької нам людини. Вона залишає по собі порожнє місце, а ми відчуваємо це місце в собі: кохаємо та шануємо його і піклуємося ним; і деколи проминуть роки, поки

це місце якось заповниться і перестане боліти. Але гірше, ніж смерть, товариші, болить зрада близької нам людини; гірше, бо за це порожнє та болюче місце в нашому житті ми відпові- даємо самі. — Довготривалі, бурхливі оплески. — Хто це сказав? Павляк? Другий секретар? Представник райкому? Хтось з ла- вок? Кому належав цей голос? Іду тепер саме через місто, минаю заснулих, пияків, перехожих та закоханих, про яких нічого не знаю — а хтось до мене говорив, хто мав владу; кому вірять ін- ші; хто міг викреслити мене. Наперед був день, потім була ніч, тепер буде світанок — хто це сказав? Десь у стінах цього міста є мій дім, куди я повернуся — іншим; десь — праворуч, ліворуч, на сході або на заході є місце моєї праці, куди зараз піду — ін- шим; навколо мене є люди, для яких я чужий, — але хто це сказав? — Довготривалі, бурхливі оплески. — Випадок здемаску- вав вас. Ви сказали те, що справді думаєте. Я перевірів у коміса- ріяті і навіть не маю відваги повторити те, що ви там говори- ли, — схвильовані голоси: що ви викрикували там, — хтось по- чав плескати, помилка: голоси люті й обурення; занадто шаную те, у що ми всі віримо. Ви нам чужі. Чужі. Ми від мавців? Був голод, був капіталізм, були злидні. Я питаюся, товариші: чому «Самба»? Такі в Кореї — напалмом. Якби не випадок — стирча- ли б серед нас; ви продовжували б свою чорну роботу — ви ко- лишній партизан, офіцер, партійний товариш. І прийшла людина на ім'я Ленін. Хто є за виключенням товариша Ковальського з партії, нехай піднесе партійний криток. Вийдіть, товаришу Ко- вальський, — Ковальський, увійдіть. Чому «Самба»? Тепер со- бака, а потім — що? Що? Від мавц, а не від мавців. Віддай- те партквиток, Ковальський; не влаштовуйте блазенських сцен, ми знаємо, що ви вмієте маскуватися. Нехай цей випадок повчить нас, товариші, що в кожну хвилину нашого життя, в кожній си- туації ми мусимо бути пильні: цього вимагає від нас партія; цьо- му вчить нас великий Сталін. Ну, як бути з нашим співочим гуртком? Завтра починаємо . . .»

— Він упився, — крикнув якийсь підліток. — Такий великий і плаче.

Тротуари заповнилися людьми; завили заводські сирени, і десь під картонним небом пропав їхній голос. Проїхав забитий людьми, повний гамору трамвай. Неон над містом погас.

ІХ

Дружини не мав; вона померла декілька тижнів після закін- чення війни, коли він повернувся з лісу; слаба і хвороблива жін- ка давала собі якось раду весь цей час, ніби відкладала смерть до його повернення. Тепер він жив разом з сином та дочкою; син

називався Миколай; дочка Ельжбета; Миколай — пишний красунь — мав двадцять чотири роки; Ельжбета була молодша. Вони займали два малі покої в новому селищі. Коли Францішек повернувся додому наступного дня по зборах, застав Ельжбету разом з її нареченим — Романом; обоє усміхнені та радісні; плянували одружитися зараз після закінчення студій — студіювали разом.

— Чи маєш щось на вечерю? — запитав Францішек. Стояв на середині кімнати, не роздягнувши плаща і не скинувши капелюха.

— Підігрю тобі щось, — сказала Ельжбета. Встала; була висока, вродлива, ясноволоса. Францішек не раз дивився на неї з болем серця; мав почуття, що дивиться на ту жінку, з якою пережив свої найкращі хвилини дванадцять років тому; між Ельжбетою і її матір'ю ніхто не зумів би спостерегти різницю; обидві виглядали як зразки здоров'я — обидві стогнали все своє життя. — Я підігрю тобі макаронів, — сказала Ельжбета. — Можу зробити тобі ще яешню... — Вийшла до кухні, Францішек сидів непорушно на кріслі.

— Ну, тестонько? — сказав Роман: чорний, коренастий хлопчак з палкими очима. — Що там чувати? Журбонька? — Роман називав Францішка «тестоньком», «стареньким», «фатером»; сухий та неприступний Францішек вибачав йому багато, коли дивився на тупі з кохання очі своєї дочки.

— Кожний має свої турботи, — сказав він і зараз таки замовк; його пригнітала глупота власних слів.

— О, тещь це бистро спостеріг, — сказав Роман. — А ми разом з Ельжбетою облили сьогодні іспити.

Францішек ворухнувся:

— Справді?

— Справді. Ми випили пляшку вина після того, як склали іспит. Хе-хе-хе.

Відітхнув.

— Хвала Богу.

— Що?

— Хвалити Бога.

— Це — метафізичне поняття. Ви, фатер, мабуть, знаєте вислів, що релігія — це опіум для мас. Так?

— Так.

— А хто це сказав?

— Я втомлений, — тихо промовив Францішек. — Дай мені спокій, Романе.

— Ви, батьку, попросту не пам'ятаєте. Це фатально; скільки ж помилок можна зробити, коли пам'ять починає кульгати. Про пам'ять геніяльно писав Ленін, коли в листі до свого приятеля повідомляв, що потребує грошей, щоб зробити аборт.

Францішек широко відкрив очі.

— Романа, що ти вибовкуеш? — сказав він. — Де це написано? Роман здивувався.

— Чи ви, батьку, не пригадуєте собі?

— Ні.

— Та невже ж?

— Справді, ні.

Роман заламав руки.

— Це таки не можливо.

— Даю тобі слово честі.

Роман засміявся тріумфуюче.

— Очевидно, це неправда, — сказав він. — Я хотів тільки перевірити, чи вас, батьку, можна набрати на такі нісенітниці.

Він говорив ще щось; дуже швидко та голосно; чітко і швидко — він був великий громадський діяч на терені свого учбового закладу і коли говорив до однієї людини, робив це так, ніби промовляв до мільйона людей. Тіні його моторних рук бігали по стелі; Францішек не чув його — він дивився на нього з-під примружених повік і, хоч її не було в кімнаті, бачив поруч темного обличчя Романа суворе та чисте обличчя Ельжбети. «Отож це так, — подумав він. — Цей малий чорний жучок і ти спокійна, ясна та чиста. Твій спокій і його раптова запальність; він розв'яже тобі всі справи впродовж однієї секунди; ті, з якими ти поралася б упродовж тижнів. Він уміє з'ясувати тобі все і все узгоджується, як у таблиці множення. Він твій блазень і чарівник; ти, мала, думаєш, що кохаєш його. Як ви виглядаєте в таку пору — він, розгнuzданий карлик, і ти?»

— Ельжбето, — засичав він. — Мені спішно.

Вона ввійшла по хвилі в кімнату, несучи на таці паруючу тарілку.

— Ти і Миколай думаєте, що це все саме робиться, — сказала вона. — Або що я маю на допомогу в кухні джужину гномів.

— Джужину, ні, але од... — почав Францішек і вкусив себе за язик. Коли знову нагадав собі, що Ельжбета вже доросла і що вона не потребує питатися його та радитися в багатьох життєвих справах, він не міг дивитися на неї і на Романа, коли вони були разом.

— Що?

— Нічого, гаряче. Коли прийде Миколай?

Вона подивилася на годинник.

— Повинен би вже бути.

— Він завжди спізнюється.

— Завжди.

Францішек знав, що Миколай і Роман не терплять один одного. Коли тільки хотів позбутися Романа, починав розмову про Миколая; наслідок був негайний. Цим разом також добре вцілів; Роман почав вертітися по кімнаті, нарешті заявив, що поспі-

шає і що прийде завтра. Він довго прощався з Ельжбетою в передпокої і встиг ще кількакратно сказати «Прощайте, тєстєнько»; нарешті грюкнули двері, і Францішек відітхнув. Ельжбєта повернулася в кімнату.

— Не люблю його, — сказав він.

Кивнула головою.

— Знаю.

— Прикро мені.

— Мені також. Але, мабуть, розумієш це.

— Намагаюся.

Вона скупò усміхнулася:

— Ти знаменитий.

— Чи можеш відповісти мені на щось одверто? З усією одвертістю, на яку ти можеш собі дозволити?

— Постараюся.

— Я хочу, щоб ти сказала: «так» або «ні».

— Так.

— Чи ти кохаєш його?

— Адже ти знаєш про це.

— Дуже?

— Так сильно, як умію.

— Чи ти певна цього?

Її ясні очі виповнилися світлом. Він зітхнув.

— Так, — сказала вона.

Він хотів запитати про все в їхніх взаєминах, але сам раптом засоромився. «Чому я веду з нею таку розмову? — подумав він у люті. — Попросту боюся, чи що? Це я їй, а не вона мені, повинен би сказати все. Ні, до дідька, скажу їй відразу...» Відклав виделку і вже відкрив рот, але вона промовила перша.

— Адже ти догадуєшся про все?

— Про що?

Вона поглянула на нього уважно.

— Ти все знаєш, — сказала вона.

Відчув ніби лід в шлунку.

— Ну? — запитав він, відвернувши голову. Він раптом злякався, що вона скаже щось, що просто звучатиме погано; що вона надто молода, щоб сказати йому все ясно та добре; і що вона вживе якесь погане окреслення, яке потім переслідуватиме його багато років. Почав сам говорити: — Я знаю, це єдина людина...

— Не єдина, — сказала вона. — Є вже друга.

— Ти закохалася?

Він смикнувся до неї і побачив її спокійну, ніби переможну усмішку.

— Власних дітей здебільшого люблять, — сказала вона. Він подивився на неї і раптом час почав тікати, роки розстугилися, ніби вода в казці; те саме і так само сказала йому його власна

жінка, коли мав народитися Миколай.

— Чи відомо це тобі напевно?

— Напевно.

— Донечко, — шепнув він. — Чому?

— Я ніколи не говорила тобі про це: він дуже хворий.

— Хто?

— Роман.

— Хворий?

— Туберкульоза, — сказала вона. — Боюся за нього, таточку. Останньо він цілковито заламався; це триває вже місяці. Він говорить, що помре; постійно думає про це. А я хочу, щоб він думав про нього.

— А що він на це?

— Нічого.

— Як же це?

— Попросту, він нічого не знає.

— Ти йому нічого не сказала?

— Скажу йому, коли прийде на це пора.

— Ти можеш йому сказати кожної хвилини. Ти мусиш.

Похитала головою.

— Я боюся за себе, — сказала вона. — Він міг би мене намовити... він хворий, він боїтиметься. Скажу йому тоді, коли вже...

Вона замовкла.

— Чому — шепнув знову Францішек.

— Я хочу, щоб вони обоє жили.

Францішек відвернувся; Ельжбета вийшла тихо, прибравши тарілку. Він барабанив пальцями по шибці; нагорі хтось знущався з фортепіана; пальці невидимого музика постійно спотикалися на тій самій ноті. Вулицею йшов чоловік з довгим кием; він запалював лямки; блиск лямки та фальшивий скрегіт нагорі чергувалися майже в ту саму хвилину.

— Ти виглядаєш як та італійка, що вимолує у Бога для себе чоловіка. Вони стоять також при вікні цілими годинами.

Він обернувся.

— Чи ти купив, може, газети, Миколаю?

— Так.

— Чи ще йдеш кудись сьогодні?

— Маєш якусь справу до мене?

— Так.

— Одну хвилинку. Тільки помию руки.

Він вийшов. Був небезпечно гарний; природа зробила все, щоб його обличчям, силуетою, голосом, блиском його очей, усміхом або гримасою, його звиринною ходою, спокоем сну або рухом, яким він викидав недокурки, — щоб цим усім безперервно принижувати інших людей; щоб вони відсувалися в тінь із своїми обличчями,

жестами; щоб переставали говорити, усміхатися та голосно віддихати. Він повернувся по хвилині і сів проти Францішка.

— Слухай, Миколаю, — сказав Францішек. — Мене виключили з партії.

— Ти ніколи не випивав. Що примусило тебе до цього?

— Я тверезий, я не випив ні чарки.

— Перестань.

— Це було вчора. Сталася подія, яку я не в силі зрозуміти. Мені самому також здається, що я марю. Але це факт.

Миколай наблизився і зблизька глянув на його обличчя; Францішек дещо відступив, скорчився; син дивиться на нього таким поглядом, яким дивляться на чужу, дивну річ. Вони мовчали; в кухні Ельжбета побрязкувала тарілками.

Нарешті Миколай промовив:

— Чому?

— Моя вина.

— Що ти вчинив?

— Слухай, я зустрів приятеля, якого не бачив з часів лісу. Ми випили декілька чарок. Потім мене зачепила міліція; двоє штивних молодчиків; я почав з ними суперечку, бо я був, до ста бісів, тверезий, цілковито тверезий; а вони вчепилися до мене, щоб я пішов з ними в комісаріят. Нарешті, я розсердився і почав щось таке вигукувати, чого я тепер цілковито не пам'ятаю. Лише потім у ранці вони повторили мені те, що я верещав. Я, Миколаю, вигукував, що це все — розумієш, все — маю десь, що не вірю; я образив партію і... — він раптом замовк.

— І що?

— Миколаю, адже я так не думаю, ти ж знаєш. Я ніколи так не думав. Я не можу зрозуміти цього.

— Отож, чому ти вигукував? — глухо запитав Миколай.

— Не знаю. І це найгірше.

— Що було далі?

— Я хотів цю справу зараз таки вияснити. Але мені не вдалося. Тобто — мене виключили. Там, у комісаріяті, є протокол, розумієш. Там усе записане, кожне мое слово. Це не може бути помилка. Я мусів кричати саме так, справді.

— Це означає, що ти так думаєш.

— Миколаю, — відповів благальним тоном Францішек. — Ти, мабуть, знаєш мене настільки, наскільки треба знати свого батька. Ти не смієш таке говорити.

— У цю хвилину ми не розмовляємо як батько з сином, — сказав Миколай.

— Ні? А як?

— Як партійний товариш з партійним товаришем.

— Я так не думаю, — вищептав. — Адже ти знаєш, що я так не думаю.

- Ти так говориш. Кричиш. Чи ти був тоді тверезий?
- Так.
- Напевно?
- Так, як мене бачиш, може, тільки трохи схвильований.
- Отож в інших випадках, коли ти тверезий, як у цю хвилину, чи тоді також говориш речі, яких не чуєш?
- Ні, ні.
- А тоді?
- Не розумію. Я сам не розумію. Може, це помилка?
- А ти не перевіряв?
- Перевіряв, — шептав Францішек; протяг рукою по чолі. — Уранці, коли мене звільняли, сказали ж мені. І наш секретар перевіряв... Ні, це не помилка. Очевидно, я напевно образив партію.
- Так, — сказав Миколай. — Без сумніву.
- І не розумію того.
- Що ти кричав?
- Це якесь заворожене коло. Я вигукував щось, чого не чую.
- А коли ти кричиш: «Нехай живе соціалізм, партія, Сталін» — також цього не чуєш?
- Як ти можеш?
- А як ти міг?
- Миколаю...
- Миколай встав:
- Немає жадного Миколая. Тебе виключили з партії, так?
- Так.
- За дворушництво, так?
- Так.
- Хто має рацію: ти чи — партія?
- Я.
- А хто вигукував?
- Я.
- Отож ти не мав рації. Кому нам вірити: тобі одному, який верещить щось, чого не чує, чого ти не вмієш мені з'ясувати; чи — партії?
- Ми мусимо вірити партії — прошепотів Францішек.
- Отож ми мусимо розійтися, — сказав Миколай.
- Ти хочеш піти з хати?
- Миколай не відповів; час на годиннику посунувся на одну годину; Францішек дивився, як Миколай складав у валізку свої речі: скромний костюм, книжки, дешеві сорочки.
- То таки йдеш, — сказав Францішек. Він мовчав довгу хвилину. — Хто знає, може, і я на твоєму місці повівся б так само.
- Повернуся тоді, коли ти очистиш себе з цього всього.
- Що я маю робити?

— Встань, — сказав Миколай, — і борися. Може, знайдеш людей, таких товаришів, які повірять тобі і зуміють полагодити твоєю справою. Я не зумію цього зробити. Я мушу вірити партії.

— А я? Адже я твій батько; не зважаючи на все, я твій батько, хочеш ти цього, чи ні . . . Ти не зумієш повірити мені?

Миколай був уже в плащі. Він підійшов до вікна; на його волосся ліг блиск вулиці.

— Повірити? — сказав він. — Тобі одному? Ні. — Він раптом обернувся. — Що ж ти знаєш про світ, про його підлості? Постійно живеш минулим, лісом — чи нічого не розумієш з того, що діється сьогодні? Чи справді не розумієш? — Знову дивився на вулицю. — Якби ми розвалили фасади будинків, — сказав він, — ми побачили б хліви. Не маю сили нікому, ні в що вірити. Можу вірити тільки партії; якби не свідомість, що наді мною є партія, я став би найпідлішим з-поміж підлих. Не можу інакше жити. А ти хочеш, щоб я повірив тобі; якраз тобі одному — ти, криклива, забріхана людино.

— Я твій батько! — закричав Францішек.

Миколай посміхнувся похмуро:

— Ти є Францішек Ковальський, виключений з партії за дворушництво. Решта не має значення, є питання випадку. Якщо тебе приймуть знову в партію, я вибачуся перед тобою.

Підняв валізку.

— Прощай.

— Прощай, — повторив Францішек. Став при вікні; бачив, як по хвилині Миколай вийшов з воріт; як іде повільно вулицею в якійсь рішучій мовчанці; потім він зник за рогом; знову проїжджали трамваї, автомашини; на слизький брук — коли він порожнів хоч на хвилину — клався багряний відблиск неону: «Молодь читає . . .» — неону, єдиного над густим присмерком міста.

X

Вулиця раптом закінчилася, і Францішек зупинився. Далі були вже тільки поля, дерев'яні хащі, похмурі дворики і задимлені обвали сміття; на полях, на прогалинах снігу виглядали де-не-де уламки старих автомашин, на іржі яких вилискувало червоне сонце, що заходило за далекі мури міста. Францішек розглядався безрадно — був тут уперше, не маючи жадного поняття про цю дільницю; нарешті, зачепив якогось перехожого.

— Вибачте, куди на Акаційову вулицю?

— Туди далі.

— Там, де цей великий будинок?

— Так, я також іду туди.

— Виминаючи калюжі, вони брели розмоклою стежкою. Перехожий запитав:

— Ідете подивитися, як згортають сніг?

— Що роблять?

— Згортають сніг.

— Де?

— Ото саме з даху цього будинку. Син говорив мені, і я йду подивитися.

Справді: під високим будинком, у напрямі якого вони чалапали, стояла немала громада людей з задерними вгору головами. На даху порався якийсь чоловік, скидаючи лопатою сьохвилинні обвали снігу вниз; забава полягала в тому, щоб купу снігу скинути на голову незорієнтованої перехожої людини. Здалека долітав ущасливлений регіт та повні захоплення вигуки, які супроводили кожний крок людини з лопатою.

— Вибачте, — сказав незнайомий і діткнувся рукою шапки, — я вступлю ще до свого колеги, він зрадіє... — Він подивився на Францішка уважними оченятами. — Ви, може, з бльокового комітету, число триста вісімдесят п'ять?

— Я? Звідки це взялося у вашій голові?

— Я тільки так питаюся. Сьогодні має прийти промовець з доповіддю, а бачу, що ви не тутешній, тож подумав. Він говоритиме про сонце. Здається, що електрику братимемо з сонця. Чи це можливе?

Францішек хотів відповісти, але в ту мить під високим будинком зчинився шалений гамір; і Францішек, і перехожий повернули туди голови. Це людині з лопатою вдалося спустити лямину снігу на голови трьох перехожих горбанів, які стояли приголомшені, не орієнтуючися ще у деталях та розмірах катастрофи. Ті, що стояли перед будинком, ревли ущасливлені; чоловік на даху також вигукував щось радісно, вимахуючи переможно лопатою.

— Чи це можливе? — повторив у задумі незнайомий перехожий.

— Що?

— З цією електрикою.

— Так, напевно... колись. До побачення.

— Колись... — повторив перехожий, і вони розійшлися. Францішек пройшов ще шматок дороги, супроводжений переможним гамором; нарешті, знайшов будинок, до якого прямував; це була стара, ветха дерев'яна хата, з якої вітер смикав клапті зотлілого толю. Францішек дивився якусь хвилину із здивуванням, нарешті здвигнув плечима і поринув у тінь, як у темну воду; він брів навпомацки, шукаючи стіни — накінець натрапив на її шершаву, шурячу вогість і з огидою відтягнув руку. Відго-

нило пранням, дітьми; десь з горішнього поверху долітав відгомін суперечки. Він запалив сірник і, йдучи за його хитким вогником, шукав номер; зупинився нарешті перед належними дверми і застукав.

Ніхто не відповідав; на поверсі порядно розгавкався якийсь жіночий голос. Францішек уже хотів відійти, але раптом йому здалося, що за дверима щось зашелестіло. Застукав ще раз, потім ще сильніше, нарешті почув чалапання.

— Хто це? — почув жіночий голос.

— Чи я застав пана Закржевського?

Хвилинка мовчанки.

— А ви в якій справі?

— Я хотів би з ним побачитися.

— А хто?

— Ковальський.

Знову тиша.

— Почекайте, пане, — сказала жінка.

Він закурив цигарку; чалапання за дверима віддалилося. З вулиці долетіли рев люті і тріюмфуючий галас: знову обсыпано когось снігом. Замок у дверях заскреготів.

— Будь ласка — сказала жінка.

Минув передсінок і ввійшов до покою. З-за столу підвівся чоловік велетенського росту; це був такий велет, що Францішкові здавалося, що хвилинка, в яку той підносив свої широкі плечі, е століттям.

— Ви, пане, до мене? — запитав він.

Францішек мовчав, дивлячись йому просто в очі.

— Ведмедю, — промовив він тихо. — Не пізнаєш мене?

— Вибачте, — сказав заїкуючись чоловік. — Але... я називаюся Закржевський. Вацлав Закржевський. Я... вам... зараз документи.

— Ведмедю, — повторив Францішек, — справді не пізнаєш мене? Це я, Ковальський. Францішек. «Худий». Чи ти вже забув усе? Таж ми були разом у лісі.

Вони довго мовчки дивилися один на одного. Велет сів важко.

— Я знав, що колись знайдете мене, — сказав він тихо. — Що ж, я е. Ніщо не дасться в житті вимазати, ні про що не можна забути... — Підвів голову. — Чи можу попрощатися з дружиною?

Францішек відступив

— Ти збожеволів, — сказав він. — Чому думаєш, що я тут урядово? Чоловіче, я попросту хотів побачитися з тобою, подивитися, як живеш, побалакати з тобою... — Підійшов до нього і простяг руку. Ведмідь відступив раптовно. — Ведмеде, — сказав Францішек, вдивляючися з жахом в його поблідле обличчя,

— що з тобою сталося? Чому так виглядає наша зустріч? Ведмедю...

— Тихше, — засичав Ведмідь. — Не називай мене так. Чого хочеш?

Францішек сів, тримаючи капелюх у руці.

— То ти так виглядаєш, — сказав він, замислившись. — Ти, який був засуджений на дванадцять років в'язниці; ти, який сидів у Березі, ти, за чію голову німці визначили нагороду, ти, про якого в лісі складали пісні... — Повів долонею по чолі. — Боже, — прошепотів, — куди заніс мене сон, життя? — Знову подивився на мертве, велетенське обличчя того. Похитав головою і раптом зареготався. — Ти... — крикнув, — а я тебе пам'ятаю. Пам'ятаю, що я хотів бути таким самим, як ти; пам'ятаю, що ми були горді за тебе; пам'ятаю, як нагороджено тебе; як ми пили самогон з приводу твоїх хрестів. Єржи, я, всі... — Він замовк, а по хвилині запитав тупо: — Що сталося, Ведмедю?

— Тихше, — засичів Ведмідь. — Чекай.

Він зопалу покрутив ручку патефона і поклав платівку. Голосник зарипів пронизливо:

І прийшов Юзьо, і приніс пампушки —
Цілую ручки, цілую ручки...

— Чому ти прийшов? — запитав Ведмідь.

— Я вирішив віднайти людей з тих часів, — сказав Францішек. — Я нагадав собі найкращих людей і розшукав їхні адреси. Мушу відшукати їх і просити, щоб вони мені допомогли... Ви знаєте мене з лісу і знаєте, яким я був, — сказав він благально. — Ви знаєте, що я говорив, що думав, як я повадився. Мені потрібна допомога, Ведмедю. Я зробив помилку, це якимсь важко назвати помилкою, одним словом, мені йдеться про те, щоб...

Він замовк, йому важко було зібрати думки. Дивився на Ведмедя, чекаючи, що той прийде якимсь йому на допомогу, але Ведмідь мовчав і дивився на підлогу. Патефон рипів:

І прийшов Юзьо, і приніс пампушки —
Цілую ручки, цілую ручки...

— Ото я якимсь упився, — сказав Францішек, — і набалакав дурниць. На початку мені здавалося, що це все дрібниці, але тепер знаю, що я говорив, що не довіряю керівництву, що не вірю партії, що маю це все десь. Йдеться мені про те, щоб намовити старих товаришів, щоб вони — чи я знаю? — заступилися за мене. Якщо буде потреба, піду до самого Хазяїна, але мені йдеться про людей, які сказали б щось про мене. Адже я так не думаю, і я говорив це все напідпитку. А ви ж пам'ятаєте мене. Чи допоможеш мені, Ведмедю?

— Почекай хвилину, — сказав Ведмідь. Він виключив па-тефон. — Це, мабуть, привертає увагу, — говорив він. — Тут навколо люди, хтось може підслухати. — Він схопився з місця, побіг до другої кімнати і по хвилині повернувся з малим хлопчиною. — Це мій син. — сказав до Францішка і поставив хлопця в кут. — Деклямуї Маяковського, — наказав, і хлопець почав говорити монотонним голосом, втопивши свої круглі баньки в голу стіну. — Говори далі, — сказав Ведмідь до Францішка.

— Мене виключили з партії, — продовжав Францішек. — Справа опиниться в райкомі, може в секретаріяті обласного комітету... Ти скажи мені, Ведмеде: чи колинебудь я був... — Хотів сказати «дворушником», але раптом зрозумів власну комічність; чи вони знають щось один про одного, тобто він і той, що сидить перед ним? Мовчав похмурно, вдивляючись у Ведмедя. Тепер уже знав одне: винен. Отож мусів вчинити щось таке, що відштовхнуло його від партії, що відштовхнуло від нього навіть Миколая, що в цю хвилину замикає рот людини, яка сидить тепер проти нього. Думка про вину принесла йому майже полегшення. — Так, — промовив він тихо. — Я вчинив щось жахливе, і сам не розумію, як це могло статися. Але чи одна хвилина, коли людина не в силі відповісти за свої думки та слова, може переключити все життя і всі діла людини? Чи справді існує такий злочин?

Він знову замовк. Хлопець говорив голосом, таким монотонним, як краплі, що стікають з ринви:

За горою поразок сяють зорі,
соняшна країна чекає нова.
За голод, за моря помору
нехай застугонить наш крок мільйоновий.
Хоч оточує нас банда наймана...

— Чи допоможеш мені, Ведмедю? — запитав Францішек.

— Чи ти був уже в кого?

— Ні, я дзвонив тільки до нашого Єржи. Мені сказали, що він на відпустці і що буде за кілька днів. Я віднайшов тебе як першого... — Схопив його за руку. — Ти ж не відмовиш мені, правда?

— Тепер заспівай, Франечку, — сказав Ведмідь до хлопчини, і той вмиг завів: «Над Вислою, над Вислою широко понісся спів мулярів...» Ведмідь сказав Францішкові: — Я назвав його твоїм іменем, на спогад отих днів... У чому ж я можу допомогти тобі, чоловіче?

— Вибачай, — сказав схвильований Францішек. — Це дуже гарно з твого боку, але чи малий мусить співати, чи мусить він бути присутній при нашій розмові? Хто ж тут, нарешті, підслухує, на милість Божу, і пощо?

— Не про це йдеться, — пробурмотів Ведмідь, — але знаєш, тиша також погано, отож нехай він уже краще співає; зрештою, дитина це любить. А коли в сусідів надто тихо, то люди зараз думають: «Ого, вони кують якесь лихо». Хто чув, щоб так тихо жити? І відразу приходять їм у голову такі дурні думки? може, шпигун? може, ворог? Деколи ми б'ємося з жінкою, щоб тільки не було в нас тихо. Краще вже, коли він співає. Зрештою... якщо це тебе дратує, нехай деклямує вірші. Франечку, продеклямуй «Володимира Ілліча».

Франечек зараз таки перейшов з пісні на вірш і деклямував тим самим нудним, байдужим голосом:

Партія — це хребет нашої кляси.

Партія — це безсмертність нашої справи.

Партія — єдина, яка мене не зрадить.

Сьогодні я малий продавець, а завтра стираю царства з карт.
Мозок кляси, справа кляси...

— Отже чого хочеш? — запитав Ведмідь.

— Щоб ти мені допоміг. Ти, колишній партизан, офіцер. Не розумієш? Чи є ти Ведмідь, чи ні?

— Ні, — відповів Ведмідь. — І навіть не хочу про це пам'ятати. Ні говорити. Ні думати. Розумієш?

— Ти затаїв це в життєписі, — сказав Францішек. — Ти, легендарний партизане, герою, гордосте з'єднання... Правда?

Вони зміряли один одного поглядами.

— Правда, — сказав Ведмідь.

— Не відвертайся, Франечку, — сказав Францішек до хлопця. А коли малий деклямував, він підійшов до Ведмеда і вдарив його в лице.

Вийшов; може, справді вода стікала нудними краплями, а може, синок Ведмеда ще далі деклямував, дивлячись чорними баньками на сумну сірину стіни? Вже на вулиці наздогнав його Ведмідь. Вони йшли поруч мовчки і важко дихали.

— Слухай, — пробурчав Ведмідь. Він ухопив його за плече і дивився йому в очі, спотикаючись щохвилини. — Це все не так. Вислухай мене, ти мушиш зрозуміти. Я маю сина...

— Франечка, — сказав Францішек. — На згадку отих хвилин.

— Оті хвилини, оті хвилини, — мимрив Ведмідь. — Що ж вони значать супроти життя? Супроти страху, в якому треба жити — постійно, безперервно, від світанку і до ночі? Розкошувати часами слави, коли живемо під час помору? Ми будемо викінчені: ти, я, Єржи. Наш час уже проминув; а ті, що вгорі, знають про це. Вони виконують злочини, коли заходить потреба, але, не зважаючи на це, вони закладають віру в людину; вони вірять у

таких, як ти, я, Єржи, і тому вони нас викінчать, коли тільки прийде пора. Вони вірять в те, що ми якоюсь мірою чесні і що одного дня — по-божевільному та навпомацки — ми прокинемося і кричатимемо: ні. А, може, такий вигук підхоплять ще деякі інші? Гра тут іде не за тебе, не за мене, а за справи, супроти яких ми не означаємо нічого. Ех, Францішку! Ми йшли в життя, а нас завели на кладовища; ми йшли до землі обітованої, а не видно нічого, крім пустелі; ми говорили про справедливість, а не знаємо нічого, крім терору і розпачу. Колись я жив на третьому поверсі і, нічого більше, тільки з ранку до вечора рахував кроки на сходах: уже йдуть по мене чи ні? Таж прийдуть колись. Історії набридають свідки. Чергове покоління помчить сторч головою — без огляду на те, куди його поведуть. Воно визнає кожний злочин як святість, кожну мету — як конечність. А ми? Ти? Я? Ми зробили своє, і тепер треба перетривати, нічого більше, тільки тривати, поки вдається, поки можна. Хочеш бути справедливцем з Гоморри? Чого хочеш? Яких свідчень? Відступися. Не зумієш здохнути, як сильна тварина: в самотності та мовчанці? Адже й так уже не маєш, чим кусати, ані з чого стріляти. Відійди, а якщо нічого не розумієш, дай принаймні спокій мені та іншим. Адже нам щось належить за часи слави? Хоч би те, щоб про нас не пам'ятали.

— Чи зустрічався з того часу з тобою Єржи? — запитав він.

— Ні, — відповів Ведмідь. — Я й не хочу його бачити.

Францішек сповільнив крок.

— Ти ж не думаєш, — сказав Францішек, — що він міг би сказати щось таке, що ти сказав хвилину тому. Правда?

Вони мовчали якийсь час.

— Ні, — відповів Ведмідь. — Єржи? Єржи ніколи не говоритиме так, це я знаю. Часто думаю про нього; він був найчистіший з-поміж нас усіх, кращий, ніж ти і я. Може, це його врятувало?

Вони зупинилися.

— Прощай, Ведмеде, — сказав Францішек.

— Прощай, Худий, — сказав Ведмідь.

Вони не бачили своїх облич; стояли далеко від ліхтарні, в присмерку і дощі. По хвилині вагання вони простягли один одному руки, вдаючи, що не спостерегли, як їхні руки розминаються в п'їтмі.

XI

В мокрому плащі він увійшов в кімнату.

— Чому не робиш світла, Ельжбето? — запитав він. Підійшов до неї і побачив, що її лице мокре від сліз. — Чи сталося щось погане, донечко?

Вона усміхнулася насилу.

— Нічого, нічого.

Він сів коло неї.

— Отже чому плачеш?

— Кажу тобі, що нічого.

— Чи ти мала якісь прикраси?

— Так, — сказала вона й заридала. — У школі.

— Що таке?

Вона відкрила уста, але він бачив, що вона вигадує відповідь.

— Не знаю, — сказала, дивлячись понад його голову. — Асистент чіпляється до мене за будь-що.

— А чому немає Романа коло тебе?

Знову подивилася вгору.

— Він тепер дуже зайнятий, — сказала вона. — Ти ж знаєш, що наближається перше травня.

— Так, — сказав він. Підійшов до вікна і притулив гаряче чоло до холодної шибки. — Не бери собі до серця моїх справ, донечко. Я дам собі якось раду. Мушу тільки віднайти своїх людей, а вони мені допоможуть.

Він подивився на гістеричне тремтіння неону і подумав: «А все ж таки я мусів щось зробити. Десь у мені мусіла бути якась недовіра, з якої я сам не здавав собі справи; і це вийшло наверх при першій нагоді, у перших хвилинах втоми. У що я не вірив? У партію? У людей? Чи я не вірив керівництву? Може, в справу? Однак скільки ж треба мати сил, щоб іти через життя з постійно чистою головою, відціджувати недоречності, страхи, погань. Ким був би я, якби не те, що я вірю в справу, що я йшов до неї, іду і завжди йтиму, як до найяснішої з зірок? Ведмедем? Безумцем? Як сказав Миколай? Встань і борися. Добре». Знову був сильний, і йому здавалося, що з тиші міста, спокою неба, світла вулиць та зір іде до нього й огортає його всього віра, сильніша, ніж усе те, що він пережив; і що вона триває в ньому незрушенна, як рух землі.

— Надобраніч, донечко, — сказав він.

Copyright by «Kultura», Paris

(Закінчення в наст. числі)

МАРТА КАЛИТОВСЬКА

ПІСЛЯ ОДНІЄЇ ЗУСТРІЧІ

Подаруйте ваш погляд
здивованим рисунком
на сліпучій стіні . . .
Після м'якого дощу
світ розбудив мене
верескливою гамою.
Стільки скарг
розпинало повітря
в перехресті кольорів,
що мені нагадався
флямандський базар.
Бройгель.
Люди кидали привіти
застиглими мухами.
Метали хмиз на купи
без вогню. Тільки дим
присікався до білків.
Дивись, чудна музика
на прозорих пано.
Далековиддя? Безлюддя?
Тримались осторонь
пташки й хмари.

Привіт кидають знайомі
як виклик.
Погляд туманний —
чи визнає?
Скаже колюче око
і вперта прозорість.
Відплив за моря сумнівів.
Не перебивайте.
Наливається плямою
те, що звали серцем.
Дається безмежність
наче океан.
Подалі від слідів

липких. Лінію кола
перетне фонтан світла.
Серце пристань —
відбій і прибій.
Подайте руку без рукавичок,
безшумно . . .

РОЗМОВИ ПІД ВЕЖЕЮ ЕЙФЕЛЯ

Гранчаста мудрість пливе
на хвилястому досвіді.
Сни-видима непродумані.
Добре знати, де і як знайти
поміж веселими хмарами
мудрість, щоб послати
її у звичайнім листі.
Але кому?
Хворим приписують лік,
але жменя радості
може бути, як м'ята.
В тепле серце кидають
чужий метал. Ніхто
не зважиться дати
з власного ні кришинки!
Кажуть — дорого!
Ліс не росте грішми.
А проте хтось роздав
багряний колір хмарам,
що колисались химерно
над містом,
над сірою афішею,
де було написано:
не роздавайте добра
даремно!
А на димну заслону
день наторочив срібну нитку
і ще гудзики аметистові
пришив.
— Це ж розтратність, —
сказали хмари,
надимаючи сірі мішки.
За рогом вулиці
продавали новини:
повні жмені клали клени

хроніки і розпорядків.
Навіщо красти чужі рани?

Казали, чоловік був п'яний,
ішов вулицею, читав вірші.
Суддя вирішив засудити
на безсоння.
Були інші заколючення тиші.
Вітер біг стрімголов,
не давав дихати громадянам.
А інший нахаба тихолозами
за зорями лазив...
Один добродій продавав
крадені пейзажі.
Витинав де попало,
не зважаючи на загорожі.
Навіть у студента,
що беріг на бальконі.
Казав, на небі немає меж.
Казав, безмежжя — кожному,
бідному чи багатому.

В університеті
новий Арістотель
викладав нові поняття
краси та естетики.
Плутався в лініях,
просив допомоги в поетів.
Важко знайти, де зложити
старі перспективи.
Поет твердив:
все схоплене на лету
може бути правдиве!
Дарма що лінії
ломляться між словами,
і відшукати їх —
потрібно словника.
Все перемішане.
Химерні вияви почуттів
не висловиш. Треба тиші,
і знаків, і ліній,
і пейзажів розвішених...

На вулиці стався випадок:
не впізнали людину.
Людина існувала,
не маючи паперу,

де було б її вписано.
Людина жила приви́дом.
Так визна́в зако́н.
Просила́ся: — Впізна́йте,
я ж та сама,
в мене очі і ви́гляд,
як в інших.
— А де ж папі́р?
Замало, що ві́рний соба́ка —
свідо́к. Треба сві́дчень
інших. Треба слі́в
і цифр.
Сві́т пли́ве, закований
в зако́ни як а́рка Но́я,
сві́т безра́хманний...

Нова книжка у видавництві «Пролог»!

Вже вийшла з друку збірка поезій

Васи́ля Симо́ненка

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ.

У збірці поезії, заборонені в УРСР та спотворені радянською цензурою.

Ціна примірника — 2,50 ам. дол. або відповідна сума в іншій валюті;
в Німеччині — 10,- нім. марок.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

ГОР КОСТЕЦЬКИЙ: ФРАГМЕНТИ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

(З «Книги взаємнень»)

У виданні моїх трьох п'єс, яке вийшло у світ 1963, у передмові, я розповів про один комічний випадок. Він стосувався моєї зовсім негустої театральної практики за життя у Західньому Світі. Безпосередньо по розповіді я дозволив собі зробити такий натяк, стосовний до нездійсненої вистави моєї п'єси «Близнята ще зустрінуться»:

«Їх за різного часу мали намір виставити аж троє керівників театральних ансамблів. Історія з одним з них також відігралась у площині драматичній, але інакшого, непоправного характеру. І тому місце для оповіді про неї і для вислову жалю з приводу неї не тут, а в спогадах про цю видатну людину нашого театру».

Цією видатною людиною був Володимир Блавацький.

А історія, варта жалю, була неймовірно глупа. Сама з себе вона була глупа, дійсно, настільки неймовірно, що тепер, на розгоні років, проминулих після неї, а потім після смерті Блавацького, від неї залишився навіть не спогад, а просто безглуздий умовний знак.

Його, однак, так чи так треба розшифрувати.

Після інсценізованої з великим розмахом п'єси Косача ансамбль Блавацького мав відразу відіграти «Близнят». Ансамбль перебував тоді у Регенсбурзі, в таборі. Були різного роду матеріальні й побутові труднощі. Стан театру вимагав того, щоб між двома речами авторів — скажімо так: сумнівного типу — вклинилась бодай одна нова вистава, яка принесла б успіх безсумнівний. Вибрали якусь легку, загальноприступну комедію.

Сталось чомусь так, що сам Блавацький не повідомив мене (я жив в іншому місті) про те, що праця над «Близнятами» децю відкладається. Я довідався про те приватно, цілком випадково. Довідався і — у відповідності до мого тодішнього віку й способу ставитися до життя — закипів.

Я написав Блавацькому грубого листа. Блавацький відповів чемно. Я написав ще грубіше. («Грубий» у розумінні «брутальний». Об'ємом своїм листи були тоненькі).

Ото й усе.

Лист Блавацького зберігається в мене. За мого життя я його либонь не опублікую. Нехай лишається до кінця мого віку приватним будильником сумління.

Але тепер на саму тему фрагментів.

*

Я тільки у тій перевазі супроти справжніх біографів Блавацького, що вони, досліджуючи його творче життя крок у крок, позбавлені можливості відкривати одну й ту ж особистість у зустрічах, між якими лежать часові павзи.

Моє знання Блавацького справді фрагментарне. Та тим особіший кожен з фрагментів.

Звичайно після першого побачення з людиною я можу розповісти більш-менш зв'язно про її очі. Коли мене запитують, які, скажім, у неї щокі або навіть ніс, я здебільшого не знаю.

Що, однак, я сприйняв у Блавацького насамперед, коли вперше побачив його на сцені, були руки. Щоправда, тут, можливо, нема нічого надзвичайного, бо руки Блавацького, їхня співочість — загальновідома річ. Їх просто не можна було не помітити, та й годі.

Блавацький грав Гірея у «Марусі Богуславці». Я сидів у самій середині партеру львівського театру, але сидів так, ніби сидів у кутку. В усякому разі, щирим моїм бажанням було, щоб це була не всім видна середина, а ні для нікого не помітна закутина. Був час німецького терору. Театр переповнювала оця так звана ліпша чужоземна публіка, яка рвалась, — чи розуміла, чи ні, байдуже, — так, просто рвалась до видовища.

Вона неунікнено витискала повітря нашої глядачівської залі. Ця фізична величина, що витискала повітря, була примусовим асортиментом до надлюдських зусиль наших мистців театральну культуру бодай утримати на досягнутому перед тим рівні. З глядачів, що в себе вдома правили за поштовиків, бюрових писарів, перукарів, тут, у львівській театральній залі, були не абиякі володарі душ і тіл, і з ними треба було берегтись. Мій приятель радив мені жартома на всі звернені до мене запитання відповідати «іх вайс нет». Я приблизно так і робив.

Я був, отже, один з небагатьох, що їх зв'язувала поліційна година. І тим самим я був серед тих, які не могли додивлюватись виставу до кінця, бо кінець сягав за одинадцяту годину. Я був такий же чужинець у Львові, як і німці, тільки з діаметральною різницею у правах: вони мали всі права, я — жодних. І останньої дії вистави я не бачив тому, що мусів чимчикувати на своє потаємне мешкання.

І все ж враження було з тих, що у пам'яті залишають слід. Ручна праця — є таке почесне визначення, коли мова про вишивання, про дуже точно й тонко виконувані теслярські роботи. Ручна праця, при всій традиційності, завжди особиста. Такою й була праця Блавацького в ролі Гірея — ручна праця, праця руками.

Про цю креацію, мабуть, можна сказати так: він диригував виставою, проте диригував тим робом, що рухи рук негайно ж ма-

теріялізувались у саму плоть театрального дійства. Рухи оповіді, рухи наказу, рухи кохання, рухи розпачу.

Потім, значно пізніше, один мій знайомий, який сприймає людей саме через будову й вираз їхніх рук, сказав, що руки Блавацького — руки тирана. Це могло, зрештою, бути й так. Я, щоправда, не знаюсь на хіромантії абсолютно. Але воно могло бути не з метафізики людського характеру, а з звичайного, наскрізь поясненого зв'язку між психікою людини та її фізіологією або, про мене, між її духом та матерією. Бо як інакше, якщо не тиранічно, мала бути наставлена людина, яка несла на собі стільки вагарів і стільки відповідальностей?

Але ярмо було сприятливе і, у кінцевому рахунку, приемне. Маю багато листовних свідчень, з яких слідує, що це самодержавство належало до категорії невіджалуваних. Свідчень від тих, від яких за часів тривання влади вимагано було напруженої дисципліни і над якими було пророблено найбільше режисерських експериментів.

Тоді само я бачив Блавацького мимохідь і у житті. Це було в антракті іншої вистави, в якій він не брав участі (здається, то був балет «Пер Гюнт»).

Він стояв при буфеті й розмовляв з людьми, що його оточували. У руці він тримав склянку. Склянка грала. Склянка завжди грає, коли вона наповнена, — грає іскристим своїм вмістом. У Блавацького вона грала подвійно: сама з себе і керована пальцями його руки.

Ці руки не раз увічнював на карикатурах ЕКО. ЕКО, як рисувальник шаржів, має ту властивість, що, вхопивши одного разу свій об'єкт, він зводить його до певного знаменника і тоді всі наступні карикатури перемальовує вже з цього знаменника, а не з кожноразового звертання до натури. Звичайно, сценічна динаміка рук Блавацького могла бути зведена до певного архитипу. Проте, архитип мав ширший засяг, ніж то можна висувати з рисунків ЕКА. Наприклад, цілковито неповторний спокій рук у відомій кримінальній п'єсі, коли лікар-злочинець у виконанні Блавацького непомітно приймав отруту, а тоді сідав до столу осторонь і востаннє спирав щоку об чашку долоні. І ще кілька таких версій рук, що їх не вхоплює шаржування.

Факт, що Блавацький належав до аристократів, зайвий раз стверджує загальне положення: аристократами не народжуються, а робляться. Життя аристократа Блавацького — високою мірою трудове життя. Він не покидав працювати навіть у зовнішні хвилини відпочинку, навіть під час вечірок, по-галицькому званих забавами. Такі хвилини й години були для нього приводом щось із кимсь важливе обговорити або щось із самим собою обдумати.

Заміна простого прізвища Трач звучним сценічним ім'ям не становила те, що шуткуючи називають прийняттям французького псевдоніму. Це була органічна добудова відповідної назви до своєї

у шляхетному труді зростаючої сутности. Неможливо уявити собі, щоб Трачем називалась людина саме цієї вистаті, цих рухів, цього способу розмовляти й поводитись, людина з оцими руками й оцим поглядом.

Власне, погляд, вираз очей Блавацького я визначив щойно у другому спітканні з ним, аж через чотири роки. А що визначив? А тільки те, що очі його були невизначенні.

Йх теж був ухопив ЕКО у своєму типі Блавацького. Вхопив дуже влучно їхню невхопність.

Конвенційно кажуть про такий зір, мовляв, він зовні невидючий, внутрішньо ж заглиблений у себе. У тому так само може бути слухність. Очі Блавацького, поза сумнівом, були постійно спрямовані на щось, що не конче мусіло бути тут таки поруч. Але я бачив фота його у молодшому віці, і там виразу цієї остаточної концентрації ще не було.

Було, отже, становлення зору таке ж саме, як і становлення всієї істоти. Моя гіпотеза: у формуванні виразу цих очей відігравали ролю два чинники — театр для себе і театр для інших. Театр, самозрозуміло, не тільки як показ, а й — головним робом — як перевтілення. Режисер і актор в одній особі перевтілюється одночасно й подвійно. Подвійна особистість не може не мати подвійного зору. А подвійний зір і являє собою якраз такий зір, що його визначити неможливо. При найраціональніших поясненнях він усе-одно виглядатиме таємничо й потойбічно.

Носити прізвище Трач така сама не ганьба, як не ганьба носити будь-яке людське прізвище. Справа лише у відповідності й невідповідності. Стадник і Рубчак — воно личило до носіїв цих прізвищ. А у даному випадкові неunikнено треба було, щоб людина назвалась Блавацьким. І сталося за неunikненістю.

*

1946 на кону таборового театру в Авгсбурзі я бачив «Мину Мазайла».

Я дивився спектакль разом з Баркою. Ми сиділи поруч, і Барка називав мені акторів порядком їхнього виходу на сцену. Він мешкав у тому самому таборі, що й ансамбль акторів, отож знав їх усіх уже і з роль, і у житті. Але коли з'явився Блавацький у заголовній ролі, він його не впізнав. А я, звичайно, тим менше.

Великі театральні твори великі насамперед тому, що життя їхніх дійових осіб автор первісно пов'язує з особистостями живих акторів, яких він знає, цінує і любить. П'єси, написані без розрахунку на такого або такого лицедія, — не п'єси. Примат драматургії — байка, вигадана безпорадними у театральному мистецтві літераторами.

Поза всяким сумнівом і Куліш писав Мину, мавши на увазі

певного виконавця. Я не знаю точно, але, можливо, він писав цю ролью для Гірняка. В усякому разі, він писав її для пікніка, не для астеніка.

Бравши механічно, Блавацькому треба було б у цій ролі зробити протилежне тому, що робить невисокий на зріст тенор у партії Радамеса. Той взуває сандалі з височенними закаблуками. Блавацькому ж, навпаки, треба б було перетворитись на складаний ніж, підобгати верхню й нижню частину тіла, залишивши незмінною лише осередню частину.

Але це, повторюю, бравши механічно.

Блавацький сплатив був занадто велику данину тому, що зветься боротьбою з матеріалом, щоб розмінятися на стежину найменшого опору. У своєму трудному мистецькому житті він навчився високо оцінювати найдрібнішу перемогу над своєю природою. І це, власне, шлях кожного великого актора.

Чарлі Чаплін був створений для однієї-єдиної ролі: звисоченого Дон Кіхота. Але він був для неї створений душею, не тілом. Що мав він робити? Невже, справді, ставати на закаблуки котурнів? Чаплін мистець геніяльний, отож і стартував він геніяльно. Те, в чому природа його обмежила, він не приховував, не декорував, а, відворотно, всіма можливостями випинав. З вад зробив він чесноту, з недстач — повнотну щерть.

Про цей секрет світового успіху Чапліна я розповів одного разу Тамарі Позняківні, коли вона ще грала у театрі. Справа в тому, що вона не раз плакала горючими слізьми, бо, мовляв, у неї велике обличчя й видатні вилиці. А їй хотілося бути гарненькою.

Невдовзі по тому вона виступила у ролі пані Альвінг у «Примарах» Ібзена, у ролі, отже, літньої жінки. Рисунок її вилиць був посилений і придавлений копицею зачіски, і настовбурченими плечима сукні. Рідко бачив я таку прекрасну жінку на сцені, якою була вона у цій ролі.

Блавацький знайшов подібний вихід. Він не присів до ролі, а витягнув її до своїх власних вимірів. Він увів на кін астенічного Мину Мазайла.

Тут нема суперечности з сказаним про достосування автором ролі до актора. Я мав на увазі перший поштовх, так би мовити, візію авторську при виписуванні майбутньої акторської ролі. По тому роля здобуває самостійність, і самостійність її зростає у безмежжя з кожним новим десятиріччям та сторіччям. Таке стається через те, що у кожній художній творчості мистець витрачає значно більше енергії, ніж здатен сам це помітити. Те, що потім перетворюється на автономну величину, і є цей надмір енергії. В ньому живе й діє та невизначенна дименсія авторської підсвідомости, з якої потім народжуються нові й нові варіанти ролі. Вони народжуються і ніби тільки чекають на той момент, коли з ними зустрінеться догідне для них середовище: відповідна акторська істота. І тоді від-

бувається те, що відоме з популярних вправ у цен-буддизмі: у темряві стріляють з лука в мету і влучають з такою точністю, що не знати, що у віщо влучило — стріла в мету, а чи мета у стрілу.

Жодної містики немає в тому. Усе нормально і природно. Йдеться лише про певні виміри духової діяльності, не видні відразу і цікаві саме тим, що їх не видно, що їх треба шукати. У взаємненні з ними, до речі, безпомилково спізнається й факт, що час — така сама реальна дименсія, як і простір.

Шекспір писав Гамлета для Бербеджа. Бербедж, за свідченнями, був присадкуватий, сливе опецкуватий. Кому спадає це на думку тепер, по тому, як на кону стільки часу панував Гамлет романтичний, Гамлет неврастенічний, Гамлет рефлектуючий? Коли на початку 30-их років режисер і маляр Акімов у своїй експериментальній виставі «Гамлета» в театрі ім. Вахтангова передав заголовну роллю Горюнову, акторові характерному, з фігурою достотно квадратною, театральна громадськість Москви сприйняла це як досить поганий жарт. Тим часом, уся справа у тому, що роля Гамлета, відкривши вікам різноплянові можливості її трактувати й виконувати зберегла у собі, звичайно ж, і пра-зерно: Гамлета товстенького, тілесно непропорційного.

Так чи так, Блавацький допасував Мину Мазайла до своєї фактури.

Він був те, що по-простонародному називають «гандрибою». Так прозиваються з людини, яка соромиться своєї довготелесости й довгоруконости. Вона згинається у плечах, ходить з пригнутими коліньми. І тим робом згинався й ходив уже не актор, який намагався бути меншим на зріст, а сценічний персонаж, вигадана людина, що її гнітила її довга гандрибата постать — і її довге гандрибате прізвище.

Очі людини поширювались у безнадійному надхненні, коли вона під час лекції вимови з учителькою Бароною-Козиною (Ніна Горленко) намагалась перетворити своє споконвічне «г» на неприступне «г», намагалась перетворитися сама з Мазайла на Мазеніна.

Такий був Мина Мазайло у виконанні Блавацького.

*

Блавацький був першим українським Гамлетом. Він грав так званого активного Гамлета. Хоч, samozрозуміло, він грав при тому й так званого неврастеніка: стрункого, елегантного, задивленого у потойбіч — тобто, приблизно у те місце, де у глядачівській залі галерія.

Вистави я не бачив, бо мене тоді вже у Львові не було. Знаю з фот, рецензій і розповідей.

Великим плюсом для біографії Блавацького було те, що він знав російську мову, що він був, нехай і коротко, на радянській Україні і перебував два роки у радянському Львові.

Чому плюс — зрозуміло. Людина і мистець, він посідав через те справжній досвід, досвід неозорий, якщо порівняти з досвідом тих, хто усе своє життя обертається в обмеженому мовно й географічно просторі.

Розрізнити шовінізм і збереження власного ества у взаєминах з іншими культурами — справа не для всіх легка. Досвід Блавацького улегшив йому її. У цих речах він був непохитний і суверенний.

Суверенним був його пієтет до Загарова, колишнього актора Московського Художнього театру, який спричинив у Галичині театральну революцію і виніс західноукраїнський театр на європейський рівень.

Блавацький був дощереця вільний від отого жахливого комплексу «нас гноблять», комплексу, який безперервним кошмаром сидить у потилиці еміграційних організацій, вияв якого нікого стороннього ні в чому не переконує, але зате начисто паралізує і роз'їдає власну творчість. Якщо у Західньому Світі українці й спромоглися щось створити, то це були тільки одиниці, які діяли всупереч цій самотруйній негачії. Вони турбувалися не «воріженьками», а станом власного духового майна. Проти чого ми — це ясно аж до деталей, ясно настільки, що він тієї ясноти давно вже пов'яли всі можливі вуха. Але чи багато таких, кому ясно, за що ми? Або, краще: на що ми самі здатні?

Блавацький був одним з небагатьох. Він знав, на що ми здатні. Людину з таким знанням неможливо уярмити навіть у найдосконалішому поневоленні, і Блавацького, справді, ніколи не гнобив ані «москаль», ані «лях». Він і слів таких не вживав, бо не мав у них жодної потреби. А якщо так, то поготів не мав потреби поклонятись і чисто емігрантським забобонам.

Певність себе, зіперта на досвіді, дозволяла Блавацькому робити речі геть ризиковані.

Греко-католик, він не завагався на реґенсбурзькій таборовій сцені санкціонувати на шевченківські дні інсценізацію «Гайдамаків». Він схвалив її, не зважаючи на протестний натиск з боку людей, які не розуміли, що йдеться тут не про пониження Василянського чину, а про його трагедію. (Цей епізод пригадався мені мимохіть, коли я прочитав у вересневому числі київського «Дніпра» за 1963 спогади Василя Василька про «Гайдамаків» в інсценуванні Курбаса. Там ішлося про справу ще більш делікатну: мовою театру переказати ту святую істину, — так охоче деким затемнювану, — що у випадку Лейби має місце не антисемітський мотив, а мотив соціально-трагедійний. «Родя Лейби, — свідчить Василько, — трактувалася Курбасом як трагічна, як роля людини, що потрапила між двох сил»).

Але без порівняння більший скандал відбувся навколо вистави «Народного Малахія»

Аж ніякою мірою не комуніст, Блавацький зважився показати з еміграційної сцени п'єсу, що, при всіх її особливостях, має тен-

денцію в усякому разі не антикомуністичну. І не тільки зважився, а й послідовно повторював спектакль, возив його на гостинні виступи, включно з Мюнхеном. І не тільки повторював, а й причастив усій справі повний розголос, удавшись по допомогу до практикованого на західноукраїнських землях засобу: так званого літературно-громадського суду над виставою.

Суд відбувся також у Регенсбурзі. Зовні було все зовсім театральне: президія, обвинувач (не пам'ятаю, хто), оборона (д-р Володимир Комаринський і я), свідки. Але наша таборова дичавина узяла справу на повний серйоз. Вона шаліла. Шаліючи, вона гасала взад і вперед за лаштунками сцени, на якій засідав суд. Люди ці були великі й маленькі, стрункі й кострубаті, але в усіх у них без винятку горіли очі тією самою сіркою. Особливо запам'ятався мені один, що не знаходив собі місця від хвилювання і все подавав мені у просьмик між завісами знаки: скажіть, мовляв, що «Малахій» — п'єса большевицька й безбожницька!

Наш з д-ром Комаринським захист одна газета назвала потім блискучим. Я вже не пам'ятаю, що я тоді говорив. Але пам'ятаю добре: говорив те, що думав. Говоривши (це теж пам'ятаю), не зводив очей з ніг того, хто подавав мені знаки. Вони підстрибували. По черзі, то одна, то друга. Перед тим я не вірив, що можна підстрибувати від люті. А от тут переконався.

Малахія писано для Мар'яна Крушельницького. Крушельницький був, знову ж таки, маленький і кругленький. Донкіхотство, отже, будовано так само чаплінським контрастом: висока душа, кущий зріст. (Я пригадую ще одного такого Дон Кіхота: Соломона Міхоелса у «Подорожі Веніямина III»).

Тим робом для Блавацького виникло завдання ступеноване. Він мав дотягти до свого високого зросту ролю не низьку, а вже заздалегідь по-своєму високу. І воно було либонь ще важче, ніж у випадкові Мینی.

Сам учасник курбасівської пра-прем'єри у Харкові (він грав на генеральній пробі Кума), Блавацький мусів насамперед визволитися від її чару, щоб створити своє. Було, дійсно, неймовірно трудно, бо чар сидів у пам'яті. І все таки Блавацький створив власну виставу.

Від Курбаса безпосередньо запозиченого залишилось єдине: фінал першої дії. Малахій ніби витягав ноги з болота й стримів наперед, геть із хати, а родина й середовище невидимими нитками тягли його назад. Нарешті він остаточно виривався і зникав.

Сцена, взята з зовсім інакшого ритму, порушувала ритм вистави Блавацького. У цій останній, попри всю її заокруглену чіткість у слові і рухах, не було нічого умовного в строгому розумінні слова. Тим не менш, сцена була тут потрібна саме в такому вигляді. Історія мистецтва знає випадки, коли у твір вбудовується щось з іншого, як то кажуть, семантичного ряду: ренесансовий портал Альберті у готику храму в Риміні або медальйон Августа у хрест Льотара в

Аахені, абож монтуються фотографії з додатками, знятими не в тому пляні, що самі фотографії. І воно у кожному випадкові має глузд.

Була вистава Блавацького з автентичним клаптиком з вистави Курбаса.

Малахій був тут статуєю, столпником у брилі й вим'ятих штанях. Мало б бути ніби так: життя йде своїм ходом, а Малахій при ньому п'ятим колесом. Але було навпаки. Життя оберталось навколо нього, і хоч він був смішно-зворушливий, а інколи навіть пробував хитрувати, воно, життя, позбувшись його, позбувалось однієї з своїх важливих осей. Вісь ця зветься сумлінням.

Його руки розповідали, наполягали, вказували, грозили. Але вони й голубили і втішали. Так Блавацький вів сцену з Олею, що її грала Шашаровська.

Мені особисто він нагадував у цій ролі врубелівського Пана.

*

І ще була одна ризикована вистава: «Антигона» Ануя.

У нас не звикли брати до уваги факт, що коли псується пружина суспільства, відповідальність за його етичний стан перебирає на себе особа, для того ані не посвячена, ані взагалі не підготована. Тягар приймає на себе чиста добра воля, ніким із суспільства не покликана, зате тим більше послідовна й уперта, чим більш вона саме добра.

Раз-у-раз занепад обрядової релігійності утотожнюють із занепадом релігійного життя взагалі. Тим часом, за найпростіший доказ існування Бога править якраз те, що ось така поодиноким особиста відповідальність тисячекратно посилюється, коли нікчемніє і вивірюється ритуал. Звідки вона береться, відповідальність, хто її спонукає, хто примушує? Твердження, мовляв, добро, яке виникає поза догмою, не є добром, — таке твердження я, своєю чергою, вважаю за атеїстичне.

Переконання, прищеплені збоку, конвенцією, без участі власного розуму, легко ламаються при першому ж серйозному тискові. Переконання, посталі з отого внутрішнього голосу, витримують будь-яке напруження. Якщо така людина переконана, що на її обов'язку лежить учинити акт милосердя супроти мертвого брата, то вона його виконає за всяку ціну, хоч як би їй доводили, мовляв, акт цей безглуздий.

Таку ситуацію й узяв матеріалом для своєї драми Жан Ануї. Ні до, ні після (мій власний погляд) він не написав більш нічого рівного «Антигоні». Ця річ вилилася раз назавжди, але вилилась одноразово. Ануї — автор однієї п'єси.

На батьківщині в нього у розпалі підпільної боротьби «Антигону» взяли були за заклик до резистансу. Щойно у повоєнному втихомирненні зрозуміли, що п'єса житиме й далі, бо вона несе в собі щось значно більше, ніж тільки бойове гасло.

Але щоб француз зрозумів, що мистецький твір є мистецький твір, багато часу не треба. Не те з нами. І тому до найбільших заслуг Блавацького належить, що «Антигону» він прийняв у репертуар беззастережно, без огієї до чортиків набридлої знижки на українство.

Українська пра-прем'єра цієї речі відбулась усього чотири роки після паризької: щось абсолютно нечуване в історії нашого вирівнювання темпів у взаєминах із вселюдською культурою. Заголовну роль грала Ліза Шашаровська. За загальним визнанням, це було її найбільш разуче сценічне втілення. Блавацький грав Креона.

Предивна річ! Осередня сцена вистави, суперечка двох антиподів, у цій виставі не була суперечкою, і на сцені не було антиподів. Було двоє людей, пра-людей, один пра-чоловік і одна пра-жінка, друга з ребра першого, обое — єдність, обое — єдині насамоті перед своїм єдиним запитом. Це діялося на краю раю, але ще на райській території. Люди вже спізнали добро і зло, спізнали й сором, але вони були ще первозданно голі. Голі перед своїм єдиним запитом: що робити після того, що робити після вигнання?

Вони були дійсно майже голі, в усякому разі — не вбрані для офіційного показу на людях. Шашаровська грала виставу в лихому домашньому светрику, Блавацький навіть у піжамах.

Йшлося про «про домо» людства, про з'ясування за всіх і за вся. У тодішній моїй рецензії (1948) я писав про «слов'янський варіант», «слов'янську відмінність». П'єсу виконували всіма мовами, повсюдно. З неї була мода. Я бачив кілька виконань, з різними Антигонами й Креонами. Але варіант Блавацького був либонь справді неможливий для повторення будь-де інде.

*

Театр загостив до Міттенвальду. Я мешкав там наприкінці мого таборового життя. Вистави я дивився, але до Блавацького не заходив. Це бо вже було «по тому».

Річка Ізар спливає там тонецьким ручайчиком. Блавацький ішов однією стороною містка. Я йшов другою стороною. Напрямки наші були зустрічні, проте я не перейшов на той бік. Блавацький привітався незмінно чемно. Тим разом я відповів теж чемно. Але я пішов собі далі, бо й далі був непохитно переконаний у своїй правоті.

Такий вигляд мала, на жаль, остання зустріч.

*

Ходом писання оцих уривчастих спогадів я перечитував спогади самого Блавацького про початок своєї театральної діяльності, вміщені у другому числі мюнхенської «Арки» за 1948. Порівнюючи одне з другим, я дедалі переконувався, що у спогадах про нього я пишу про себе значно більше, ніж він писав про себе у тій статті

під заголовком «Мої дебюти». Похвалив він себе при тому всього двічі, та й то ледве-ледве. Достотно так: «я грав велику і доволі цікаву роллю Янка і грав її, на мій погляд, непогано», і ще так: «доволі вдалий виступ в не дуже вдячній ролі Потапа». Ото й тільки.

Можна б, звичайно, переробити мою статтю з поправкою на авторську скромність. Але робити того не варт. Що кому судилося, те нехай і буде суджене. Поготів якщо хтось має кепські манери, то все-одно годі їх йому приховати, хоч би й як старався.

Глузд же мого писання таки у тому, що читач знайде тут щось, чого він не знайде в отих, як це звуть, «вужчих співкраян», які не мають взагалі ніяких манер, а мають натомість програми. Тобто, мають те, що з Блавацьким уже й справді не стикається жодним робом.

Проти людей з готовим портретом програмованого Блавацького наполегливо застерігаю всіх дійсних друзів його, усіх чесних його біографів, усіх щирих охоронців його вагомої, осяжної пам'яті.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., в США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag „Sučasnist“, 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

БОГДАН РУБЧАК: МИСТЕЦТВО ХОЛОДНОГО БАЧЕННЯ

(Уваги до творчости Анатолія Коломийця)

Крісло... склянка з водою... дерево... дівчина... тінь... Щодня наш погляд недбало торкає предмети, постаті, рослини. Вони здаються нам такими звичайними, такими буденними і — ніде правди діти — такими вже нудними, що ми трактуємо їх тільки як засоби для наших дрібних користей чи вигод. Інакше кажучи, дія бачення стає посередньою: вона відбувається тільки на те, щоб почати якусь іншу, більш або менш «побутову» дію в нашому щоденному житті. Крісло «бачимо» на те, щоб на нього сісти, склянку на те, щоб випити з неї води, дерево на те, щоб його обминати автомобілем. На жаль, ми часто дивимось так і на інших людей — на дівчину, щоб у неї купити хліба, на дрібного урядовця, щоб дістати від нього потрібний нам папірець, на підлеглого нам робітника, щоб він для нас якнайбільше працював. А на синьо-дугасто-зелені тіні не звертаємо взагалі ніякої уваги.

Наша візія вже така пересичена, така приречена на буденність, що дехто з нас їздить тисячами або десятками тисяч миль тільки на те, щоб розважитися та відсвіжити свої переживання пірамідами, палацами чи пагодами. І навіть тоді центром нашого зацікавлення володіє їх суспільна, радше ніж онтологічна організація — нас захоплюють вельможі, бонзи чи боги, що для них ті споруди були побудовані.

Інакше кажучи, візія (чи зорове світосприймання) сучасної людини стала вже цілком утилітарною. І тому багато відвідувачів виставок та галерій вже аж ніяк не може обійтися без зорових стимулів, що до них вони звикли. Вони конечно хочуть, щоб мистець відзеркалював тільки утилітарний світ, з яким їх чуттєвість уже нерозривно та назавжди зрослася та без якого (чи принаймні без виразних відношень до нього) вони почуваються незручно, а то й певно. Коли ж мистець намагається ту «нашу» дійсність якомось змінити чи переформувати (деформуючи її для несподіваних та неповторних реінкарнацій), глядачі починають метушитися та дрібцювати перед його картинами. «Як він сміє?» — голосно протестує їх аж занадто підкорена підсвідомість. «Хіба він — Бог?» Всякі богогри для вірних прихожан були завжди докраю небезпечними. Ще й досі від сторінок історії тхне чадом палених тіл: віками добрі обивателі остаточно та межово доводили, що людина — таки не Бог.

Отож багатьом глядачам трудно розглядати реальність з погляду сильної творчої особистости. Їм тяжко сприйняти іншу, як їх власна, інтерпретацію світу. Що це значить? Коли ми зустрічаємося з твором доброго сучасного мистця, ми наче бачимо сон, де елементи знаймої

реальності вкрай перемішалися з чимсь незнайомим, загадковим, таємничим. Це значить, що такий мистець протиставляє реальність факторові «ікс». Цей фактор «ікс» — ця невідома складова частина творчості — це неповторність однієї людини, незалежність окремої візії, чудо автономної індивідуальності. Власне цей «ікс», не зважаючи на технічну вправність даного мистця, — це той диференціал, що виділює справжнє мистецтво з маси технічно задовільної псевдомистецької продукції, яка так часто спантеличує неуважного чи непоінформованого покупця мистецьких творів. І, врешті, це є той фактор, що його даний мистець просить нас сприйняти — це є той засновок, та основна передумова, що з нею мусимо погодитися під час споглядання та осуджування його твору.

Коли хочете, в чистому, «естетичному» сприйманні образотворчого мистецтва також є своя утилітарність. Мистець типу Коломийця хоче воскресити нашу заспану, зледацілу, закам'янілу візію, яка може «бачити» тільки через фільтри відношень до готових, встановлених форм та безпосередніх посилянь на ті форми. Він хоче навчити нас бачити реальність по-справжньому, по-новому, саму для себе і в собі. Отож він ламає «справжній» світ на фрагменти, які його творча інтуїція вважає за основні елементи явної реальності. Тоді він реорганізує їх у власному світі (або у власний світ), з його власними, притаманними тільки йому самому законами. «Так я бачу дерево», або «Це можливість дерева», або «Це ідея дерева», або «Ось які мистецькі можливості може дати дерево» — ніби каже він нам. І тоді ми виходимо з його світу з новими знаннями про явища, що оточують нас і що їх ми нібито знаємо з раннього дитинства. Наше око неначе озброїлося новою візією. Повертаючися до щоденної, явної реальності — до наших понеділків — ми починаємо бачити предмети та явища по-новому, наш погляд починає їх спершу аналізувати, а потім синтезувати. Ми починаємо бачити крісло не тільки як спосіб безпосереднього фізичного користування, але також і як своєрідну структуру й організацію, яка існує сама для себе та сама в собі. Тоді з дитинства знамі нам предмети чи явища природи немов одушевляються і стають для нас неповторними. Наново відкриваючи для себе явну зовнішність буття, ми разом із нею відкриваємо і захovanу від нас самих внутрішність нашого буття — незглибимі своїми можливостями, але досі цілком невикористані підсвідомі світи.

Навчившись трактувати наше оточення з такою увагою і, по-своєму перемінивши його, зливати його з нашим внутрішнім світом, ми станемо уважнішими до автономності та неповторності найголовніших складових частин нашого оточення — до інших свідомостей, до інших людей. А вважати людину за неповторне та величне існування, радше як за ще один щабель у драбині нашої власної щоденності, нашого вжиткування, виживання, а навіть виживлення — чи це не найвищий гуманізм?

Мистець, який захоплюється виключно безпредметним мистецт-

вом, — не цілком спроможний виховувати нашу візію. До нього приходимо вже пізніше, коли наші почування настільки витончені, щоб сприймати виключно внутрішні, душевні краєвиди. Виставка Анатолія Коломийця, що відбулася 6-14 листопада 1965, якраз показує нам той педагогічний шлях, ту освіту сенсильності. Від дуже фігурних, мало абстрагованих творів ми входимо по стежці поступового приступу до границь чистої особистости — повільного ступенювання від дійсности до абстракції — в зачаровану царину цілковитої безпредметности. А це тому, що головна частина творчости Коломийця зосереджена на сильно абстрагованих, сильно переформованих переобразах дійсности — але все таки дійсности. Отож саме до творчости його типу (яка великою мірою походить від Сезана та кубізму) стосується все те, що я сказав на початку цих нотаток.

Анатолій Коломиєць народився 1927 року на Полтавщині. В 1948-52 роках він учився в Льєжі, спершу в Мистецькому Інституті св. Луки, а потім у Королівській Академії Мистецтв, що її він закінчив з високим відзначенням. 1953 року він переїхав до Америки та оселився в Чикаго, де живе з дружиною та двома дітьми.

Мистецький світ Анатолія Коломийця, що з ним ми зустрілися на виставці — гожий, багатий та розмаїтий. Складається цей світ із численних віток його широкої та дуже живої мистецької особистости. Щоправда, деякі з віток мистецького світу Коломийця нагадують нам різні напрямки французької «золотої доби» модерного мистецтва, наприклад, дуже помітні в ньому впливи синтетичного та аналітичного кубізму, а особливо Жоржа Брака. І тому часом глядачеві здається, що мистець аж занадто гостро межує з еклектизмом: якби він сильніше зосередив свої зацікавлення на тому, що одуховлене виключно його власною особистістю — то його творчість могла б на цьому виграти.

Звичайно, ніхто тут не заперечує потреби неспокойних шукань у мистецтві. Також ніхто не заперечує благодійности впливів на мистця його великих попередників. Бо врешті-решт чи творчість мистця мусить бути доконечно монолітною? Чи мистець мусить впевнено та однолінійно просувати від джерела до гирла? Чи цей закон поверхової суцільности, що його так багато критиків завзято повторює, також не став уже автоматичним кліше та не вимагає докорінної перевірки? Що кінець-кінцем важливіше — чи уважно скомпонована фреска життєвого доріжку мистця, чи кожний окремий твір у собі та для себе? Якщо керуватися першим правилом, треба брати під увагу всю творчість мистця — не тільки його найсильніші, але й найслабші речі. У другому випадкові розглядаємо тільки його коронні досягнення — кожне як окремий та автономний організм.

Коли хочете ділити мистців на тих, хто керується свідомими законами порядку, і тих, хто орієнтується на підсвідомі закони хаосу, — то більшість творів Коломийця треба зарахувати до першої групи. І в цьому чи не найголовніший зв'язок мистця з кубізмом. Здається,

що для нього найважливішим творчим призначенням є осмислити явне оточення виключно мистецькими відношеннями, реорганізувати реальність мистецькими засобами і тим надати їй нового, аж ніяк не випадкового порядку.

Отож інтелектуальна впорядкованість — це, здається, найпомітніша прикмета більшості творів Коломийця. І в кольорах, і в композиції, і в техніці кладення фарб, і в трактуванні лінії — глядач бачить свідомо сконтрольовану, завжди мислячу руку. Створюється враження, що Коломиєць цілком навмисне споруджує свої музі суворі та тверді границі на те, щоб боротьба була трудніша і тому цікавіша. І в більшості випадків він цю свою приватну гру виграє.

Як я вже сказав, талант Коломийця дуже різноманітний та неспокойний. Але все таки його дорібок це аж ніяк не хаос. На виставці був дуже виразно помітний рух від майже реалістичної (подекуди навіть ілюстраційної або — щогірше — кокетливо-сентиментальної) репрезентативності до прецікавих абстрактних та безпредметних композицій. І в цьому русі — в цьому зростанні — глядач бачить сонм загальних прикмет, притаманних талантові Коломийця, які роблять найкращі його твори дуже оригінальними, чисто «коломийцівськими». Заки перейду до уваг про деякі окремі картини, дозволю собі сказати кілька слів про загальні риси, які, хоч і помітні далеко не в усіх картинах його досьогоднішнього дорібку, все таки допоможуть нам, бодай фрагментарно, уявити його мистецький профіль.

Інтелектуалізований порядок багатьох картин Коломийця, що про нього я говорив, проявляється перш за все у засобах композиції. Композиція більшості його творів — дуже уважна, суворая, наявна, а часом навіть і «академічна» — з майже математичним плануванням простору полотна та неприхованою рівновагою мас. Не зважаючи на деякі дуже успішні винятки, мистець воліє композицію з виразним наголосом на центр. Він кохасться в майже геометрично накреслених повідмежовуваних площах (які так часто творять тло для його картин), що з них кожна стає автономною ділянкою, але все таки інтимно співдіє з іншими частинами твору. Ці площі зреалізовані уважно гармонізованими барвами (або часто навіть відтінями однієї барви) з дуже низькою інтенсивністю, яка творить клімат субтильності та злагоди. Площі ті чергуються в дуже статичному, дуже спокійному ритмі.

Композиція більшості картин Коломийця має нахил до горизонтальності — перпендикулярні видовження застосовані часто тільки для того, щоб урятувати твір від монотонності. Також у багатьох випадках композиція природно вміщується в границях картини, ніби замикається ними. Тільки в кількох творах погляд глядача мандрує по уявних продовженнях форм чи ліній поза рамками картини. Всі ці риси Коломийця, разом із притаманною йому стриманою, витонченою палітрою, роблять враження статичності, вкоріненості, своєрідної ваги його картин.

Коломиєць любить гранені, солідні та важкі форми, з нахилом до максимального спрощення (особливо в своїх останніх, найкращих, картинах). Навіть у наглядно легкій та веселій, всій в пастелевих кольорах, наче в усмішках, «Юності», постать дівчини має в собі якусь ваготу, бриластість, солідність Роденової скульптури. Ця важкість та бриластість форм автоматично створює ілюзію тривимірності; в деяких натюрмортах двовимірність тлових площ цікаво протиставляється до тривимірності представлених предметів на передніх планах.

Композиція картин Коломийця показує нам, що основою його творчості є суворий та уважний рисунок. В багатьох картинах глядач бачить навмисну реалізацію цього підставового рисунка — чорними, простими та відважними, часом навіть бруталними лініями мистець зарисовує форми своїх картин.

Особливо цікавим аспектом таланту Коломийця є його палітра. В найкращих його творах гама барв дуже спрощена — тут знову мистець ставить сам собі границі та перепони, щоб змагання було інтенсивнішим. Кольори в нього важкі, густі, здебільшого теплі; вони створюють враження глибокої задуми, а часом навіть і ліричної меланхолії. Констрасти між кольорами дуже уважно ступеньовані — вони майже ніколи не різкі чи несподівані. Отож і фарби накладені на полотно не просто з тюбика, а завжди уважно та субтильно опрацьовувані. Створюється враження, що темнота ступеньюється до світлості майже монохроматично (хоч у деяких випадках появляється дуже сильна — майже рембрантівська — світлотінь), а натомість різні відтінки представлені в однаковій інтенсивності. Але приглянувшись до картин уважніше, бачимо, що спокійна та на перший погляд цілком проста палітра Коломийця насправді дуже вибаглива та ускладнена.

Одна з найсильніших властивостей мистця — це його спосіб кладення фарб на полотно, — іншими словами, трактування поверхні. Коломиєць майже ніколи не кладе фарбу на полотно одностайно — він завжди варіює поверхню. Для цих ефектів він часто гармоніює мініатюрні площинки подібних кольорів чи відтінків, ставлячи їх поруч — часом виходить мерехтіння площин у традиції імпресіоністів, але багато частіше створюється ілюзія поверхнь виношених, старовинних, якось стертих чи полинялих. Це тому, що в більшості своїх картин Коломиєць сполучає кольори густі, важкі, темних відтінків та низької інтенсивності. Щоб ще більше підкреслити цю темну стиглість поверхнь, мистець часом застосовує техніку нашаровування — він накладає колір на колір, вживаючи для верхнього шару сухішої щітки, так що спідня верства ледве прозирає. Він часом також злегка зішкрябує верхній шар — тоді спідня верства прозирає крізь плетиво тонесеньких ліній, ще сильніше підкреслюючи ілюзію дозрелості, старовинності, виношеності. Щоб додати до багатства поверхнь, мистець часом їх моделює, себто підбудовує їх товстими ша-

рами фарби, створюючи ілюзію мініатюрних кряжів. Він також прикрашує випадкові фрагменти площ вишуканими, майже бароковими, візерунками. У творі «Молитва матадора» такий візерунок виконано втискуванням дна якогось предмета з двома колами в товстий шар ще не сухої фарби. Всі ці засоби моделювання поверхнь створюють вишукану різноманітність поверхневих якостей.

Як я вже сказав, на виставці була помітна велика розмаїтість і стилю, і тематики. Але в цій різnorodній щедрості можна було все таки встановити якийсь своєрідний напрям, можна було створити для себе якусь певну класифікацію, подиктовану певним зростанням мистця, не конечно умотивованим хронологічно. Після цих кількох заміток про загальні риси таланту Коломийця дозволю собі встановити таку суб'єктивну класифікацію виставлених творів, надати їй дуже суб'єктивну драбину вартостей і зробити деякі дуже суб'єктивні висновки.

Тематичне коло Коломийця порівняно невелике: узагальнені портрети людських типів, материнство, кілька пейзажів, натюрморти та безпредметні твори. Ця скупість тематики, з одного боку, підкреслює навмисне самообмеження мистця в засобах, а з другого — показує нам, що він далеко більше зацікавлений суто мистецькими проблемами, ніж формуванням якоїсь особистої філософії чи світогляду.

Таке тематичне групування могло б бути недоречним в обговоренні творчості мистця, якби не те, що в нього зміст та форма дуже тісно пов'язані — кожна з названих тематичних груп має власні стилістичні особливості. Отож коли говоримо про якусь окрему тематичну групу творів Коломийця, мусимо також говорити про її стилістичні відмінності.

Спершу говоритиму про узагальнені портрети різних людських типів. Ця група в творчості Коломийця порівняльно велика, і це дивує. Бо вже сама така тематика дуже небезпечна і невдячна, хоч на перший погляд вона може приваблювати мистців, а особливо глядачів та евентуальних покупців. Трактуючи таку тему, мистці мають кілька виборів: перший — сильно абстрагувати постаті, вживаючи їх тільки як арбітрарний засіб для розв'язки певних суто мистецьких проблем і кладучи на них безкомпромісову печать власної індивідуальності (це робить, між іншими, Пікассо, а також і Коломиєць у своєму прекрасному творі «Втомлений»); другий — заглиблюватися в кращому випадкові в психологізм, а в гіршому — в плякатність та декларативність; і третій — вдаватися до романтичних поз, сентиментальності, костюмерства та інших засобів не найвищої мистецької вартості.

На жаль, кілька творів Коломийця в цій групі належить таки більше до царини ілюстрації, ніж до справжнього сучасного мистецтва. Композиція в них або аж надто формальна («Юність»), або позовано-театральна («Птахолуб»). Кольори, хоч майстерно застосовані, — все таки або аж надто пастелево-солодкаві («Юність»), або

компоновані в дуже і дуже конвенційній гамі («Скит»). В більшості з цих творів тло дуже дбайливо опрацьоване, щоб повнотою гармоніювати з суб'єктами; хоч на мою думку, в творі «Юність» тло вже аж надто химерно-мерехтливе і тому відтягає нашу увагу від постаті дівчини.

До того ж «Скит» і «Юність» виконані дуже ретельно та детально, чим ще більше підкреслюють характер ілюстративності. Але вже картина «Молитва матадора» та «Птахолюб», що також належать до цієї фігурної групи, мають у собі початки того знаменитого спрощення, навмисної схематичності та незакінченості, яка знаходить своє блискуче мистецьке завершення в таких шедеврах, як «Мати з дитиною» чи «Дві сестри», де людська постать уже цілком перефільтрована через призму мужньої та високо обдарованої індивідуальності мистця й абстрагована від реальності, щоб служити чисто мистецькій меті. Звертає на себе увагу композиція «Молитви матадора» — уся у вигнутих лініях, які повторюються і в мазках тла, нагадуючи собою струнку вигнутість матадора на арені. А «Птахолюб» визначається делікатною палітрою ліричних кольорів.

Проте фігурні твори, що в них Коломиєць створює збірні ідеї людських типів, не обмежуються цими мистецьки недосконалими картинами. В цьому тематичному циклі глядач зустрічає також кілька справжніх шедеврів. Така майстерність народжується тоді, коли мистець — ступінь за ступенем — абстрагує свої суб'єкти від реальності до, часом болючих, меж своєї особистості і підносить їх з пляну декоративної «красивості» до пляну глибоких технічних проблем. Щоб досягнути цих висот, він «забуває» все те, чого навчився про людську постать у клясах анатомії, збувається тієї великої, але все таки легкої ерудиції засобів, яка так дуже помітна в «ілюстраційних» картинах, і підходить до мольберта з новонародженою сенсильністю, готовий на всі ті пригоди та несподіванки, що чекають на нього на порожньому полотні та в не початих тюбиках фарб.

З-помежи тих успіхів на велику увагу заслуговують три твори з темою материнства: «Мати з дитиною», «Материнство» та «Безконечність». Як відомо, тема материнства завжди вабила образотворчих мистців. Крім очевидних світоглядно-релігійних можливостей, постаті матері з дитиною також дозволяють мистцеві ставити та розв'язувати цікаві композиційні проблеми. Цю останню можливість Коломиєць повнотою використовує.

На перший погляд може здаватися, що ці три картини виконані трьома різними стилями або навіть трьома різними мистцями. Проте ми зразу ж помічаємо, що ці твори сполучені типowo «коломиїцівськими» прикметами, що про них я говорив угорі: інтелектуалізацією мистецьких завдань; свідомо збудованими границями та перепонами — аскетичною скупістю засобів; максимальним спрощенням; силою, темпераментом та точним контролем досвідченої руки майстра. А що найголовніше, тут мистець звільняється, відкривається, осмілю-

ється, скидає маску та показує своє справжнє творче обличчя.

Твір «Материнство» стоїть десь посередині між «ілюстративними» картинами і тим найкращим, що Коломиєць сьогодні нам дає. Ще зберігаючи «реалістичну» правдоподібність, деталізацію та досить конвенційну композицію, він замінює багату та мерехтливу палітру тонкими, ліричними півтонами сірого та синього. Недаром один знайомий влучно назвав цей твір «студією в сірому». Міцна снасть чорних ліній кутастого, граненого рисунка поділяє картину на складні площі, що кожна з них носить трохи інакший — притишений — відтінок синього або сірого, створюючи якийсь інкрустований, вітражний ефект.

Але, на мою думку, багато сильніший твір — «Безмежність». Мистець тут уже цілком спрощує форми та кольори, віддаючи всю свою увагу композиції, яка також позначена майже геніяльною простотою. Спрощені постаті матері й дитини замикаються в один нерозривний круг, чи радше прямокутник — монолітна солідність постатей наче замкнена в скляному кубі. Отже назву «Безконечність» можна інтерпретувати по-релігійному (якщо глядач хоче бачити в постаті матері Мадонну); як безконечність народження й смерті, продовження роду; а також у цілком композиційному розумінні, як замкненість — і тому безконечність — кола.

Ефект простоти посилюється скромністю кольорів — білий, чорний та кілька відтінків брунатного, з величезною перевагою білого та світло-брунатного. Тут уже немає вишуканої гри відтінків, що її ми бачили в «Материнстві» — є тільки обриси кольору, натяки на колір. Перед нами спрощення форми, спрощення палітри, спрощення композиції.

Ще більшої експресивної сили досягає Коломиєць у картині «Мати з дитиною». Тут він дошукується, якщо можна так висловитися, елементарних формул своїх форм, коріння форм, навіть не зарисовуючи рис облич. Глядача вражає енергійний, сильний розмах — майже удар пензля, з навмисною недбалістю, яка робить враження незакінченості твору. Всі деталі відсутні на те, щоб твір діяв безпосередньо, ефектом своєї цілості. Поставивши проблему символів або кодів форм та успішно розв'язавши її, мистець вважає свою роботу закінченою. Деталі вже хай домальовують учні або... уява глядача. Проте є один деталь. На тлі чорного та глухих, каламутних кольорів горить яскрава червона хустка матері, немов у віршах Антонича. Ця хустка — не тільки першорядна технічна знахідка, що створює пламенистий центр у барвно досить одноманітному оточенні, вона також відкриває цікаві тематичні можливості. Перед нами, отже, жінка-селянка — тяжка, неповоротка, спрацьована, сіра, «недокінчена» — справжня героїня Стефаника. Єдиний знак барвистої радості в її житті — це її хустка. Відсутність рис на обличчях матері й дитини не тільки цікаве спрощення форми, але також і філософське узагальнення, символізація типу.



Анатолій Коломиєць

*Репродукції його творів: праворуч — «Монах»,
унизу — «Натюрморт», на звороті — «Маги з
Ситиною» (усі фото Ю. Олексія).*





Дуже подібний ефект здобуває Коломиєць у зрештою цілком сподібненій з «Матір'ю» картині «Дві сестри». Ці дві картини — конкретна лірика нещастя, темний спів про тупість бід, що їх усе таки людина перемагає.

Ці три картини з темою материнства дають нам обрис схеми трьох віток стилю Коломийця, що в неї можна якось укласти й інші його фігурні твори. До найкращих із них належать ще «Монах», «Втомлений», «Ікона», «Злагода» та «Гонений».

Технікою «Монах» і «Втомлений» дуже наближаються до вже згаданого «Материнства». Рисунок дуже важкими, мужніми, чорними лініями знову змушує думати про інкрустацію вітражного вікна. Сіть рисунка поділяє полотно на складні форми площини, що з них кожна творить замкнену в собі та автономну царину кольору, яка проте все таки гармонійно зливається з контекстом інших таких царин.

Цей ефект особливо помітний у творі «Монах», де вітражна техніка доречна хоч би з тематичного боку. У фіялкових відтінках, але не вигладжених та свіжих, а неначе потрісканих, запилених, — стоїть кутаста, бриласта, дуже абстрагована, з перебільшеними ногами, руками та головою, дуже земна постаць монаха, цілком зливаючися з тлом. У великих, гранених, спрацьованих руках сиплется вервиця, а в дуже мужньому обличчі світиться молитовність і святість. В цьому сполученні майже гротесково земного та мужнього з містерією молитви мистець зробив цікавий натяк на суть та природу середньовіччя, з погляду нашої сучасності. Порівняйте цей твір із безкровною, безтілою, аж надто одуховленою монахиною в картині «Медитація», що виконана в цілком традиційній манері і що нагадує сотні всяких святих Терез, які можна знайти по кутках римокатолицьких монастирів, — і ви побачите багатогранність або, точніше, мистецьке дозрівання Анатолія Коломийця.

До цієї «інкрустованої» або «вітражної» групи творів належить також одна із найсильніших картин мистця — «Втомлений». Сильні чорні лінії — дуже спрощені, ніби кинені на полотно недбалою рукою як перша снасть ескізу, зарисовка простору, продовжуються поза постаць (особливо вгорі картини) і зустрічаються десь у перспективі, поза межами полотна. Факт, що лінії виходять поза картину, примушує око не так блукати поза її рамками, як, навпаки, — ще сильніше зосереджуватися на уважно скомпонованій (прямокутня композиція — як у «Безконечності») постаті людини, що в безнадійній втомі опустила голову та руку. Безпомічність утоми підкреслена ще й лініями: постаць повисла на них, неначе безвладна маріонетка. Палітра для цієї картини субтильна та обмежена, також і тим нагадуючи «Материнство», — уважне ступенювання від чорного до світло-брунатного.

Окремо — поза лінією розвитку Коломийця — стоять твори «Злагода» та «Відзеркалення».

«Відзеркалення» побудоване на ідеї четвертого виміру, що її розвинув та свого часу культивував Пікассо. Профіль і анфас обличчя проявлені синхронічно — вони нерозривно злиті в одну форму. В цій схематичності обличчя якась казковість, таємничість, загадковість. Взагалі цю картину можна б назвати цілком пікассівською, якби не субтильні, темні, сумні кольори та (досить незвичайно для Коломийця) ліричні, ніжно закруглені форми — моменти, які не часто зустрічаються в аналітичному кубізмі. Але картина все таки сильно деривативна, і можливо тому вона стоїть поза колом притаганих Коломиїцеві творчих прикмет.

Вже багато цікавіший та оригінальніший твір — хоч знову не цілком притаганий досьогоднішньому доріткові мистця — знаменита «Злагода». На досить яскравому, однобарвному тлі бачимо гострі, сильно абстраговані, майже гротескові профілі чоловіка та жінки, які трошки нагадують обличчя в картинах Руо. Хоч ці обличчя хвилюючі, неспокійні, майже карикатурні — вони все таки світяться любов'ю та спокоєм. В дії перепрошення закохани поглядом заглиблені до самозабуття одне в одне — вони цілком відділені від оточення взаємною присутністю. Техніка цієї картини також дуже цікава, особливо ж трактування поверхнь. Наприклад, убрання закоханих наче ушите з тяжкого, темного, старовинного грезету, що в ньому проблискує досягнє, тьмяне золото.

Одним із найцікавіших творів на виставці була чудова маленька картина, що називається «Ікона». Тут мистець уже майже цілком не користується лінією: форми розпливчасті, риси обличчя невиразні. Теплобрунатні та блакитні відтінки вливаються один у другий, немов би саму поверхню картини вже розчинив час. Це дуже старовинна ікона. Хоч у ній є ледь помітні натяки на візантійський орнамент (особливо в трактуванні тла, убрання та авреолі), обличчя походить із дуже давніх часів, що далеко до Візантії, далеко до християнства, далеко до цивілізації. В його грубих, розпливчатих рисах та звужених очах помітний якийсь гогенівський атавізм, якийсь таємничий — навіть сонно-сенсуальний — дух поганства. На жаль, цей прецікавий ідол був захований десь у кутку виставової залі, дуже погано освітлений, і ніхто з гостей не звертав на нього особливої уваги.

Ще один дуже цікавий твір у групі фігурних картин Коломийця — це «Гонений». Тут мистець знову спрощує форми до їх основ, до їх коренів, продовжуючи процес, що його він так успішно почав у картинах «Мати з дитиною», «Сестри» та до певної міри в «Іконі».

На брудному, біло-брунатному тлі бовваніють дві форми в темних, нейтральних кольорах — анфас та профіль чогось, що можна б назвати людським обличчям. В анфас бачимо грубі, тупі, майже неандертальські риси (тут Коломиєць іде хронологічно навіть далі, ніж в «Іконі») — риси злочинця, які накреслені недбало, неначе куском дерева втиснені в мокру глину. Риси ці невиразні, розмазані, наче наполовину стерті вітром або змиті дощем. Тільки гостро чорніють

вуглики близько одне до одного поставлених очей. Профіль же — це не відміна цього самого обличчя, а радше його цілковито сплюснена абстракція, що дуже нагадує африканську маску. Про композицію немає що й говорити — це, звичайно, композиція фотографій небезпечних злочинців (профіль та анфас), що їх розвішує американський уряд по поштових будинках та інших публічних бюрох.

Всі ці сильні елементи твору справляють незабутнє враження тупости злочину, бруду страху та трагедії гонення. Цілість картини — майстерно просте та безпосереднє відображення нагого болю існування. Якщо говорити про подібності, то ці корені форм, разом із екзистенціальною філософією, що є за ними, трохи нагадують Соловія (що його речі Коломиєць бачив тільки у випадкових репродукціях) та німецьких експресіоністів. Особливо анфас якоюсь мірою нагадує мені обличчя на деяких скульптурах Барляха.

Хоч Коломиєць часом заторкує онтологічні питання людського буття, все таки він у першу чергу цікавиться суто мистецькими проблемами. Ніби підтверджуючи зверхність питань чисто формального характеру, мистець уключив у виставку велику групу натюрмортів. Натюрморти тепер не модні, якщо не враховувати «поп-арт», що є — чи радше, був — ніщо більше, як клінічний вияв сучасної колективної параної, де страх перед оточенням примушує людей, позбавлених можливості інтерпретувати це оточення духово — перебільшувати гротесково, з кошмарною точністю, його поодинокі феномени, не коментуючи їх суть ні формою, ні мислю, ні фільтрами підсвідомості. Але були натюрморти дуже модні в період кубізму, що його творці, як і Коломиєць, були зацікавлені інтелектуальним розв'язанням суто мистецьких проблем.

У натюрмортах мистець виявляє багато суцільну однорідність або радше тяглість стилю, ніж у фігурних зображеннях, хоч тут також можна помітити зростання від внутрішніх гальм та орнаменталізації до вільности, безпосередности та спрощення. Дозрівання Коломийця в цьому тематичному крузі картин можна зформулювати як рух від майже геометричного порядку до інтуїтивного творення, сповненого того неспокою, який нуртує в венах сильної та експресивної особистости.

Хоч у натюрмортах Коломийця немає тієї ілюстративности та легкої кокетливости майстерністію, що їх ми зустрічали в деяких його фігурних творах, все таки в кількох із них знову бачимо виразний нахил до декоративности.

Наприклад, дух декоративности домінує в дуже акуратно та елегантно виконаному натюрморті «Оранжева ваза». Це — «чиста робота». Перед нами гранчасті, але максимально впорядковані форми; сильна, впевнена лінія; уважно зрівноважені площі тла та реквізиту; надзвичайно гармонійні барви; контроль та майстерність техніки. На уважно скомпонованих площах тла, що представлені в досить неутральних кольорах, — елегантно гранчатою, оранжевою плямою

світиться ваза. Вона притягає увагу до себе не так композиційними засобами як різким контрастом кольору — досить, на мою думку, легкий вихід із ситуації. Але немає сумніву, що цей твір гідний прикрашувати якнаймодніше устатковані кімнати свіжим та приємним подихом.

Така картина говорить нам про автора як про людину організованого інтелекту та зрівноваженого світогляду — про майстра, який вже не шукає, бо все, що йому потрібне, він уже знайшов. Якби ця певність і контроль, ця самозакохана майстерність були головними прикметами виставки, — на твори Коломийця можна було б витратити не більше двох десятків слів безперечно щирої, але все таки дуже загальної похвали. Бо немає там проблем і питань: усе розв'язане, усе пояснене, і глядач нічим не турбується.

Але, на щастя, натюрморти Коломийця аж ніяк цим не обмежуються. В найвартісніших із них він горить, бореться, росте; і хочеться бачити катастрофічні помилки, що походять із невпинних шувань, ніж технічну спритність та майстерність «з руки».

Так, уже далеко цікавішим твором (бо не так максимально розрахованим) є натюрморт «Ринок овочів». Атмосфера цього твору говорить про рясноту, достаток, буйність та розмаїтість осені. Це знову гранчастий натюрморт, із сильним рисунком: чорні лінії творять площі, що з них кожна є автономною та самозамкненою ділянкою кольору, уважно згармонійованою з оточенням. Гранчасті форми тут уже не так елегантні, як сильні. Композиція побудована більше на інтуїтивному, ніж на розрахованому порядку. Вона неспокійна, синкопована. Власне це враження рясности та багатства походить від певного розбиття композиції. Увагу глядача притягає не один, а кілька центрів. Також непокоїть багатопляновість тла, форми якого стають своєрідними контрапунктами до численних форм різних овочів.

Особливу увагу звертає на себе твір «Чорно-рожевий натюрморт», не так переднім пляном, як радше тлом. Тло це трохи нагадує якийсь таємничий перський, а трохи якийсь сновидний сюрреалістичний краєвид. На мою думку, це просто тонкий безпредметний абстракт, що на ньому цілком непотрібно красуються натуралістичні яблука та груші; вони заважають глядачеві пережити темну таємничість атмосфери цілості, і без них картина була б далеко цікавішою та вартіснішою.

Проте, найсильніший твір серед натюрмортів Коломийця — це картина, що називається просто «Натюрморт». Це твір багатопляновий та багаточентровий. Три головні його моделі — бандура, таця з овочами та ваза — розставлені кожне в своїй окремій царині полотна. На перший погляд між цими трьома головними центрами картини немає ніякого зв'язку. Та проте глядач мусить приглянутися трохи уважніше, щоб зрозуміти цю дуже складну композицію твору, що перед нами, базовану на законах динамічної симетрії. Перпендикулярна, трохи вгнута вниз, тенденція правого й лівого боку картини та силь-

на горизонтальна бандури в верхньому центрі полотна замикаються в цілість трикутника; при тому перпендикулярні бічні лінії творять серію арок або між собою пов'язаних, більш-менш трикутних форм. Ілюзію трикутників посилює й таця, а груша та бандура повторюють ту форму. Предмети кутасто абстраговані, хоч і в бандурі, і в тлі бачимо дугасті лінії. Акуратних чорних ліній рисунка тут уже менше, радше глядач зустрічає в цій картині не такі геометричні та не так точно впорядковані темні мазки. Як у деяких інших натюрмортах Коломийця, тут також деякі предмети обрамовані притаманими їм спрощеними формами — немов своєрідними авреолями максимальних спрощень своїх площ. Але це все таки зроблене багато інтуїтивніше та «випадковіше», ніж, наприклад, в «Оранжевій вазі», і тому враження від цього твору багато сильніше. Барви для цієї картини підбрані багато сміливішою рукою, ніж для більшості інших творів. Тут є не тільки вибаглива барвна гармонія та гра мерехтінь, але також і контрапункт, а то й несподіваний дисонанс. Техніка твору дуже притаманна Коломийцеві: мистець віддає велику увагу трактуванню, моделюванню поверхнь. Ілюзія, до речі, така досконала, що хочеться просто дотиком перевірити якості поверхні у різних частинах картини. Вся картина «Натюрморт» пульсує життям та пригодною, дихає на глядача особистістю. Вона вся в шуканнях та відкриваннях, вся в майже дитячому захопленні формою та матеріалом. Між іншим, її атмосфера в моїй уяві викликає то якусь перську екзотику (Рубаєт?), то ренесансовий гоблен.

І в фігурних творах, і в натюрмортах глядач бачить великий потяг мистця до безпредметного вислову. Ця близькість до безпредметного мистецтва помітна власне у тлах, яким Коломиєць присвячує так багато уваги, що вони часом майже проковтують передні пляни. Так, якщо уявити, що в деяких картинах немає груш, чи ваз, чи риб, — матимемо перед собою дуже цікаві безпредметні полотна, в усякому разі цікавіші, ніж багато з того, що доводиться бачити по різних американських галеріях. Я навіть пішов би далі: деколи це тло цікавіше або радше — могло б бути цікавішим, ніж багато безпредметних творів самого Коломийця. Проте потяг до безпредметности цілком виправдується в кількох шедеврах, що їх ми мали приємність бачити на виставці.

Але чи твори Коломийця — насправді безпредметні? Кожний із них має цілком конкретну тему, окреслену цілком конкретно назвою. Чи не можна трактувати їх як завершення шляху мистця до якнайліпшого спрощення, до якнайдалшої абстракції (і одушевлення) актуальности? Я думаю, що саме це й є найголовнішим завданням «безпредметности» Коломийця, радше ніж виявлення чистої підсвідомости або чистого формалізму.

Ось перед нами елегантна картина, яка чомусь називається «Ідоли». Занадто вона вже витончена та паризька на таку назву, хоч і має в собі щось камінне; якби мені довелось назвати цю картину, я наз-

вав би її... А зрештою, це не головне. В кожному випадку картина нагадує цілком абстраговану опустілу вулицю-канйон великого міста або гніздо будинків-хмародерів. Також має вона в собі щось із форм музичних інструментів. Картина складається із світлих, видовжених форм на темному тлі. Хоч тенденція форм перпендикулярна, другорядні горизонтальні форми творять цікаве плетиво, майже шахівницю, яка все таки якось сходиться в одну центральну точку в верхній частині полотна. При тому шпичастість форм дуже цікаво чергується з їх граненістю, тим ще більше підсилюючи виразний, чіткий ритм композиції.

Рисунок картини дуже точний — тут знову кожна площа ретельно обмежена лініями, а проте всі ці площі гармонійно зв'язуються в одну цілість.

Кольори теплі, вони уважно степенуються від чорного до світло-брунатного. В картині домінує сильна світлотінь — досить різкі контрасти світлого та темного, що собою підсилюють уже й так дуже сильний ритм твору. Фарби покладені уважно, мінливо, з-під одних визирають інші, в несподіваних мініатюрних веселках. Поверхні роблять знову враження рапавости тяжкості, фібрийності.

Ця картина — ще один доказ інтелектуальної впорядкованості та зрівноваженості мистця. Але знову ж це твір, що робить нам хвилину, чи годину, чи день приємнішим, але не впливає глибше на наше власне буття і не може ніякою мірою його змінити. Словом, ця картина не живе існуванням автономного та неповторного організму — такі картини є, але вони не існують.

Та проте як у інших групах, так і в циклі безпредметних творів знову помітний рух від інтелектуальної до інтуїтивної організації. Що більше мистець звільняється, спрощує та довіряє собі, то цікавішими стають його картини. З цього боку вже багатішим є його твір «Надхнення моря». Це пишне, розмаїте полотно з цілком уже біоморфними, морськими формами, що розміщені на своїх автономних царинах тла та нагадують якісь мушлеподібні створіння. Композиція не має центру, немов кожна з представлених форм була окремим твердженням, сполученим із своїми сусідами дуже субтильними, тонкими зв'язками, особливо зв'язками кольору. Цілу ж картину в'яже гнучка серпентинна форма — неначе якийсь в'юн або вуж. Звертає на себе увагу цікавий контраст між солідними кольорами тла та рослинною різнобарвністю самих форм. Нахил до темнозеленого та темносинього підкреслює таємниці морського дна, але таємниці, що вже наполовину розв'язані організацією людського інтелекту.

М'якість закруглень біоморфних форм, які репрезентують життя, на відміну від кутастої геометрії, — ще сильніше проявляється у творі «Падаючий птах». Тут цілком уже зникають лінії рисунка, розпливаються різкі дефініції та твердження, і перед нами постає невиразна, плинна аморфність, що в ній кольори переливаються, перероджуються з одного в інший — від темних відтінків при границях

картини до світлого, жовто-вогнистого центру. Вся картина орієнтується на створення ілюзії руху, чи точніше — падіння.

Ще одна пливчата, мерехтлива картина, що межує з предметністю (не знаючи її назви, глядач, здається, таки не відгадав би теми твору) — це «Мости». Перед нами щось цілком протилежне статичному Коломийцеві: неспокійний, світлий, мерехтливо динамічний твір. У картині переважає яскравість, якась майже кричуща життєрадісність. Темні, стабільні форми, що нагадують арки та ब्लюки, контрастами перетинають живий струмінь розтопленого золота, екстазу світла. «Мости» символічно ведуть Коломийця до другого берега — до берега максимального спрощення, до берега інтуїції та динамічності, що його він уже бачить, але ще не осягнув.

До циклу «картин, що рухаються», належить також темний, нічний твір, що називається «Погляд згори». Рух тут багато спокійніший, ніж у картинах «Падаючий птах» чи «Мости», все таки в творі відчувається таємниче, хвилююче життя глибин, життя ночей або людської підсвідомості, що його не можна розглядати точно розрахованими засобами, не можна відкривати мірами. Темнозелені та темносині кольори мусують, темночервоні викликають, збуджують око глядача. Композиція плинна, кругоподібна, що в її центрі світиться біле та жовте (кольори, що, на жаль, менш щасливо повторюються в лівому куті полотна). У композиції домінує спокійна спіраль, з гострими загинами двовимірної стяжки. Твір викликає в глядача враження задуми, неначе після довгої дороги чекає на подорожнього тепло; неначе крізь темні хащі підсвідомості людина нарешті добивається до світлого жовтобілого серця прозріння.

Хоч останній твір, що про нього говоритиму в цій статті, повертає нас назад, у країну гранчастості та цілковитої статичності, він здається мені одним із найцікавіших у безпредметній групі Коломийця. Перш за все він провокує своїми дуже незвичайними, своєрідно синкопованими засобами, а подруге, він натякає на глибоко філософські мислі та паралелі до нашого буття, до метафізичного існування людини в технократичній нашій цивілізації. Слід ще раз повторити, що це явище досить незвичайне у формаліста Коломийця. Вже сама назва дивна та інтригуюча — картина називається «Заборонена зона».

Твір зразу притягає увагу глядача атмосферою невимовної, нелюдської загрози. В ньому домінує яскрава червона широка смуга, що простягається від правого до лівого краю, в центрі картини, розгалужуючися в лівій частині. Винятково для техніки Коломийця її колір кричущий, не опрацьований, немов накладений на полотно просто з тюбика. Вона нагадує собою свіжо здерту шкуру якогось звіря. Це й є заборонена зона. Зверху, сталеве-сіра, дуже механічна форма, немов якесь око робота або складний фотоапарат, що вічно, невимовно пильнує заборонену зону. Несподівана, дика комбінація кольорів тла, що на ньому кричить дисонансом червона смуга, та дуже

незвичайна, турбуюча композиція підтверджують атмосферу страху та небезпеки. На жаль, завелике розбиття композиції трохи затьмає суцільність цього вельми цікавого та оригінального твору, що своєю атмосферою нагадує писання Кафки та взагалі включається в інтелектуальні течії нашої доби, з одного боку, а з другого — черпає свою інспірацію з снів.

Обговорювана на цих сторінках виставка — мініатюрний модель творчого шляху дуже талановитого, але, на жаль, мало відомого українського мистця Анатолія Коломийця. Як я вже намагався показати в цьому нарисі, дорога ця веде його в різні стилістичні та світоглядні царини; мистець ставить перед собою різні вибагливі формальні проблеми, змагається з ними і здебільшого їх перемагає.

Дорога ця веде мистця від очевидної ілюстративності та розрахованих ефектів «Юности» до максимального інтуїтивного самовиявлення в «Мостах» чи «Забороненій зоні». Та на кожному ступені свого багатогранного (може подекуди навіть і еклектичного) таланту мистець проявляє свою незвичайну в нашу добу мистецьку віртуозність та сумлінність. Для нього мистецтво це перш за все творча структура, в'язання, будування — риси, що майже зникли в найсучаснішій мистецькій продукції. Рука його, керована не тільки великим талантом, але також і широким мистецьким досвідом, кожночасно знає, чого шукати і як досягнути поставленої собі мети.

В наш час бачимо багато мистців, які вважають, що єдиний можливий спосіб виявлення своєї особистости — це оперування пензлем з закритими очима, під виключний, нічим не контрольований диктат метафізичних потреб чи підсвідомих імпульсів особистости, якщо вже не випадкового руху руки. Дехто з американців дотепно називає таке мистецтво «вилиттям духових кишок на полотно». Коломиєць — це щаслива антитеза до таких аж занадто імпульсивних юнок та юнаків. Але, можливо, йому власне потрібна їх одчайдушність, їх «ану подивімся, що з цього вийде». Бо, в протилежність до них, в нього є солідні підстави, великий талант, добрий смак; отож він може собі дозволити на такі сафарі в хащі хаосу підсвідомости.

Бо й насправді творчість Коломийця — нерівна. Йдеться звичайно не про технічну досконалість, а про ступені інтуїтивності, ступені розкриття особистости. Багатогранний та широкий талант Коломийця вже давно переніс стадію вправ та етюдів, і пора вже на максимальне самодовір'я. У своїй виставці мистець дав нам дуже багато відповідей, але тільки вряди-годи він ставив питання — питання, що відповіді на них тяжко, або й неможливо знайти. Досконало опанувавши таємниці «справилля» — Коломиєць сьогодні стоїть на порозі такого мистецтва, перед яким глядач стоятиме не приємно усміхнений, а приголомшений (можливо, що й пригноблений) усвідомленням тьмянних границь та блакитної безмежності людського існування.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

МИРОСЛАВ ПРОКОП: СТРАХ ПЕРЕД ІСТОРИЧНОЮ ПРАВДОЮ

(Фрагменти національної політики КПРС)

Останньо появляється багато доказів на те, що керівні кола Центрального комітету КПРС, відповідальні за ведення політики у відношенні до неросійських народів Радянського Союзу, починають щораз більше хвилюватися тим, що на Заході зростає зацікавлення долею тих народів. Правда, за цим зацікавленням не криються ніякі конкретні політичні пляни. Ніхто на Заході не збирається «визволяти» поневолені народи радянської імперії. Навпаки, з огляду на напруження, яке тепер існує між Америкою і Китаєм, та й взагалі з огляду на те, що американці хочуть жити в згоді з Радянським Союзом, вони роблять усе можливе, щоб не дратувати Москви. Це саме у ще більшій мірі треба сказати про інші західні народи. Але тим не менше в галузі пізнання самої проблеми неросійських народів Радянського Союзу за останні роки на Заході, а зокрема в Америці, зроблено дуже багато. Сьогодні немає жодної неросійської республіки СРСР, про яку не існувала б на Заході більша або менша дослідна література. Про Україну написано за той час добрий десяток книжок, передусім англійською мовою.

Хоч, як сказано, усе це тільки дослідні роботи, а не якась дєва політика, спрямована на «підривання єдності радянських народів», чи, чого доброго, «намагання відірвати їх від великого російського народу», — як про це говорить радянська пропаганда, — ці роботи дуже непокоять російських великодержавних шовіністів. Можливо, що за дослідями вони лякаються — політики. Або, може, тут діє відчуження природи доби, в яку розпались інші колоніальні імперії. А, може, просто — у страху великі очі.

Найновішим показником цього комплексу страху є три статті, надруковані в трьох серйозних радянських журналах, за якими стоять авторитети Академій наук СРСР і УРСР та союзного і республіканського ЦК партії. Конкретно йдеться про статті Л. П. Нагорної п. н. «Проти сучасної буржуазної фальсифікації національної політики комуністичної партії на Україні в період жовтневої революції» в «Українському історичному журналі» за листопад 1965; М. І. Куличенка п. н. «Решение национального вопроса в СССР в искаженном свете буржуазной историографии» в журналі «Вопросы истории КПСС» за січень 1966; П. Г. Семіонова п. н. «Суверенитет советских наций»

в журналі «Вопросы истории» за грудень 1965. Дві перші статті є спробою спростувати головні інформації й висновки важливіших західних публікацій про неросійські народи СРСР, а автор третьої статті намагається довести, що радянське розуміння «суверенітету» народу забезпечує за ним справжню свободу і незалежність. Автори називають і атакують таких дослідників, як Е. Кар, Дж. Решетар, Г. фон Равх, Р. Пайпс, Б. Майснер, Ф. Барггорн, В. Колярж, Л. Шапіро, Ю. Борис, А. Адамс, Р. Смаль-Стоцький, В. Голуб, І. Майстренко, К. Менінг, Р. Салівант та ін.

Які головні обвинувачення радянських авторів на адресу західних дослідників?

Перш усього вони закидають їм «антинауковість», «невикористовування документів» або їх «фальшування», врешті — «ігнорування радянської літератури» (Куличенко).

Такі закиди радянського історика можна пояснити якщо не свідомим вживанням неправди, то хіба застрашуючим його незнанням елементарних умов дослідної роботи на Заході. Це останнє треба припустити як серйозну можливість, коли взяти до уваги відому в Радянському Союзі практику заборони ученим мати доступ до західних праць. Відомо, що тих нещасних людей часто примушують органи політичної безпеки писати цілі полемічні трактати тільки на підставі відповідно підібраних цитат із західної літератури. Не маючи змоги дістати в руки цілу книжку, радянський автор, хоч-не-хоч, мусить у своїй полеміці з західним дослідником спиратися на те, що йому дадуть його політичні зверхники. Тільки так можна пояснити згадане обвинувачення Куличенка на адресу західних советознавців. Коли б він познайомився з усіма їхніми працями, він ніяк не міг би написати, що в них «ігнорується радянська література». Бож власне на радянських джерелах побудовані усі згадані праці, що, зрештою, легко ствердити на списках використаної авторами літератури. Коли було б інакше, ніхто на Заході не вважав би такі праці джерельними і вони не знайшли б собі місця на читацькому ринку.

У ще більшій мірі це стосується закиду «фальшування» документів. Коли на тему Радянського Союзу появляються на Заході кожного року десятки чи сотні дослідних робіт, таке фальшування немислиме вже хоч би тому, що в умовах вільного суспільства і вільного обміну думок такого фальсифікатора зразу розкрили б інші дослідники. У бібліотеках Заходу немає т. зв. закритих фондів, які приступні тільки вибранцям, немає також центральних комітетів урядових партій, які дозволяли б дослідникові користуватися такими чи іншими джерелами чи наказували б йому, яку частину джерела цитувати можна, а яку ні.

Правда, західні дослідники користуються не тільки радянськими чи прихильними до СРСР джерелами, а це, звичайно, не подобається радянським критикам. Куличенко невдоволений, наприклад, «сумнівної вартости джерелами в роді праць лідерів контрреволюції, Тро-

цького, споминів емігрантів і т. п.». Йому важко уявити, що пізнання об'єктивної правди вимагає порівняння різних поглядів на дані події, алеж це є власне елементарною засадою вільного досліду.

Крім того, справа ще в тому, що «сумнівної вартости» джерелами вважаються для радянських дослідників усякі джерела, які походять від людей, неприемливих для панівної на даному етапі верхівки СРСР. Візьмим хоч би Троцького. До часу закріплення персональної диктатури Сталіна праці Троцького вважалися в Радянському Союзі достовірними. Так само було з писаннями Бухаріна, Рикова, Зінов'єва й інших колишніх вождів КПРС. Ця практика якщо не фізичної, то політичної ліквідації людини не перевелася в СРСР по сьогоднішній день. У дні упадку Хрущова, в жовтні 1964 року, закордонні кореспонденти в Москві звернули увагу на те, що поширювані до того часу в мільйонових тиражах збірники його промов моментально зникли з книгарських полиць, тобто перестали бути достовірним джерелом для пізнання найновішої історії Радянського Союзу. Щобільше, сама постать Хрущова зникла з історії держави, в якій донедавна він був головою уряду.

Ось появився недавно останній, 17 том Української Радянської Енциклопедії. Відкриваємо сторінки, присвячені історії УРСР від 1937 до 1950 року. Відомо, що від 1938 до 1949 року, отже впродовж майже 12 років, Хрущов, з короткою перервою в 1947 році, працював на Україні як перший секретар ЦК КПУ і коротко як голова уряду УРСР, словом, був першою особою в партійному і державному апараті УРСР. Ясно, що його вплив на життя українського народу в той період був великий. В історії кожної нації такої людини поминути не можна. Але в Радянському Союзі — можна. В надрукованому в 17 томі УРЕ розділі про історію УРСР у 30-их і 40-их роках Хрущова не згадують. Тільки в розділі, присвяченому історії КПУ в тому ж томі УРЕ, є три коротенькі нотатки про Хрущова, два рази про його призначення першим секретарем у 1938 і 1947 роках і один раз він названий в списку діячів КПУ під час другої світової війни. Це все. І знятки цього довголітнього першого секретаря ЦК КПУ там немає. Є натомість знятка тодішнього підвладного Хрущова, першого секретаря Дніпропетровського обкому — Л. І. Брежнєва. Відомо чому. Так є з 17 томом УРЕ, що появився після усунення Хрущова від влади.

А як же інакше писали про Хрущова в 15 томі цієї самої УРЕ, що був підписаний до друку 5 червня 1964 року, коли Хрущов був ще при кермі влади в СРСР. Гасло «Хрущов Микита Сергійович» має майже повних чотири сторінки, з окремою вклеєною зняткою виступу Хрущова на 22 з'їзді КПРС. Тут про нього кажуть, що, «очолюючи протягом 12 років українську партійну організацію, він відіграв велику роль у розвитку народного господарства, піднесенні культури і добробуту українського народу», та зазначено, що в цілому він «працював на Україні 30 років (1908-29, 1938-49)».

Зрозуміло, що коли західній автор досліджуватиме роллю Хрущова на Україні, він не викреслить його з історії УРСР, як це робить 17 том УРЕ, а буде користуватися різними джерелами, в тому числі напевно й тими, що про Хрущова писали в СРСР, коли він був провідним радянським діячем, отже й інформаціями в 15 томі УРЕ. Чи, на думку Куличенка, це будуть також документи «сумнівної вартости»?

Другий закид, який роблять радянські автори західнім дослідникам, це те, що, вони, мовляв, поширюють «брежні» про те, що «радянські республіки були утворені під тиском російських більшовиків та були в повній залежності від Радянської Росії». Таке обвинувачення адресує Куличенко передусім Всеволодові Голубові, Робертіві Салівантові, Річардові Пайпсові та Юрієві Борисові.¹⁾ Куличенко твердить, що більшовизм мав глибокі коріння в самій Україні.

Звичайно, довести цього не можна, тому Куличенко вдається до недомовлень і підтасовування фактів. Так він пише, що, мовляв, доказом зростаючої сили більшовиків на Україні в період підготовки жовтневої революції були вибори до Всеросійських установчих зборів у листопаді 1917 року, в яких «більшовики в основних пролетарських районах і губернських центрах зайняли перше місце, українські есери і близькі їм групи — друге, а українські меншовики лиш п'яте».

А в той же час ці питання дуже джерельно розглядає Ю. Борис, з працею якого Куличенко ніби знайомий. Борис посилається в своїй студії на двоє джерел: на дані про висліди згаданих виборів у книзі Радке і студії Леніна.²⁾ З цих даних виходить, що з усіх відданих на Україні голосів українські партії, які йшли до виборів самостійно, одержали 4,3 міль. або 53% голосів, українські есери у спілці з російськими есерами — 1,2 міль. голосів, а більшовики — 754 тис., або 10% голосів. Якщо йдеться про територіальне розміщення голосів, то на Поділлі українські партії здобули 656 тис., а більшовики 27 тис., на Волині відповідно 569 тис. і 35 тис., у Київській виборчій окрузі 1 міль. 256 тис. і 59 тис., у Полтавській 760 тис. і 64 тис. Тільки в Чернігівській окрузі більшовики здобули поважне число голосів, себто 271 тис. проти 484 тис. для українських партій. Подібно в Катеринославській окрузі — українські партії — 556 тис., більшовики — 213 тис., у Харківській українські і російські есери 650 тис., більшовики 110 тис., у Херсонській українські есери з російськими — 354 тис.,

¹⁾ Всеволод Голуб, «Конспективний нарис історії КПБУ», Мюнхен, 1957. Robert S. Sullivant, «Soviet Politics and the Ukraine 1917-1957». New York-London, 1962. Richard Pipes, «The Formation of the Soviet Union». Cambridge, Mass., 1954. Jurij Borys, «The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine». Stockholm, 1960.

²⁾ О. Н. Radkey, «The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917». Cambridge, 1950. В. И. Ленин «Выборы в учредительное собрание и диктатура пролетариата», Соч. XXX.

українські партії окремо 72 тис., а більшовики 77 тис. Показовим для пізнання тодішньої сили більшовиків на Україні є також те, що у виборах до міської думи в Києві в листопаді 1917 року вони здобули на всіх 98 місць, усього шість депутатів.

Коли такі малі були впливи більшовиків на Україні, вони могли здобути владу тільки при допомозі сторонньої збройної інтервенції. Куличенко обурюється, коли це пишуть західні дослідники, і каже, що послані з РСФРР частини червоної армії на Україну йшли туди не завойовувати, а помагати українському народові. Але діло в тому, що дослідникам цього питання приступні численні документи, які кидають чимало світла на те, якою саме була ця «допомога». При тому йдеться про документи, достовірність яких не піддають сумнівіві також і радянські історики. Ось один з них: телеграма, що її 19 травня 1919 року вислав Ленін тодішньому голові уряду УРСР Х. Раковському: «Декретуйте і проведіть у життя повне роззброєння населення, розстрілюйте на місці безпощадно за кожну приховану гвинтівку».³⁾ Ясно, що народові, якому помагають, не погрожують рівночасно роззброєнням і безоглядними розстрілами.

Трете, що закидають радянські історики західнім дослідникам, це здогадне намагання невірно представити взаємини між радянськими республіками, точніше — між Росією, з одного боку, і Україною, Білорусією й іншими — з другого. Куличенко дивується, що на Заході твердять, що Радянський Союз лишився далі «великоросійською державою»; Семйонова дратує те, що західні дослідники вважають, що гаслом т. зв. радянського патріотизму прикривається давній царський великодержавний шовінізм, а Нагорна невдоволена, що «нині на Заході в моді так звана „теорія наступности” Радянської Росії щодо Росії царської, „теорія”, продиктована намаганням довести, ніби Жовтнева революція нічого по суті не змінила в суспільному і державному ладі нашої країни». Слідом за цим усі три радянські автори намагаються довести, що Радянський Союз це не давня царська імперія, що взаємини між Росією і неросійськими народами ґрунтуються на принципах рівности і незалежности, невтручання у внутрішні справи, пролетарського інтернаціоналізму тощо.

Тут знову доводиться сказати, що колоніальна підлеглість неросійських народів СРСР — це факт безспірно доведений не тільки сотнями документів і дослідних робіт, але й самим життям. Куличенко каже, що на Заході намагаються кинути тінь на національну політику КПРС, використати помилки, які колись були допущені у взаєминах між Москвою і неросійськими народами, які, мовляв, тепер уже виправлені. Таке запевнення буде очевидно новиною для багатьох громадян Радянського Союзу, зокрема для українців.

Відомо, що більшовики вели боротьбу за владу під гаслами на-

³⁾ В. І. Ленін, «Статті и речи об Украине», Партиздат ЦК КПБУ, 1936, стор. 313.

ціонального визволення неросійських народів царської імперії «аж до відокремлення включно». Але справа в тому, що до цієї природної вимоги неросійських народів керівники КІРС, чи тоді ще РСДРП, ніколи не ставилися щиро. Для них це був тільки засіб у боротьбі. На ділі вони були не тільки проти самостійности неросійських народів, але їм чужою була навіть ідея федерації. У голосній статті п. н. «О національній гордості великороссов», написаній ще в 1914 році, Ленін м. ін. писав: «Ми безумовно при інших рівних умовах за централізацію і проти міщанського ідеалу федеративних взаємин».⁴) Щойно коли в умовах революції вирости визвольні, національно-демократичні сили неросійських народів імперії далеко понад усі сподівання чи побоювання керівників РСДРП, вони заговорили іншою мовою. На квітневій конференції РСДРП в 1917 році Ленін казав: «Всякий російський соціаліст, що не визнає свободи Фінляндії або України, скотиться до шовінізму».⁵). «Неприпустима ніяка опіка, ніякий нагляд над українським народом», — писав Сталін у «Правді» за 7 грудня 1917 року.⁶) А 18 травня 1918 року, отже в час, коли більшовики були усунені з України, ЦК РКП(б) (друга попередня назва КІРС) заявляв, що він не тільки стоїть на позиції державної окремішности України, але також визнає «самостійність Комуністичної партії більшовиків України і її самостійний вхід у III Інтернаціонал».⁷)

Але такі заяви керівників комуністичної партії зовсім не перешкоджали їм робити що інше, а навіть публічно складати заяви, які розкривали їхню подвійну гру в національному питанні. Так, уже на з'їзді фінської соціал-демократичної партії в Гельсінках, у листопаді 1917 року, Сталін цинічно заявляв, що «ми сміємося кожний раз, коли нам говорять про неминучий розвал Росії у зв'язку з проведенням у життя ідеї права націй на самоозначення».⁸) Ще більш брутально він писав у «Правді» за 10 жовтня 1924 року: «Центральна Росія — цей центр світової революції не може довго вдержатися без допомоги окраїн, що володіють сировиною, паливом, харчами... Вимога відділення окраїн від Росії... повинна бути виключена».⁹) Усвідомивши, мабуть, що таке грубе ставлення справи нагадує класичний імперіялізм, Сталін виправдує такі вимоги уявною небезпекою, яка нібито грозить неросійським народам в боку Антанти. Він так і пише: «Або разом з Росією — тоді визволення трудящих мас окраїн від капіталістичного світу, або разом з Антантою, і тоді неминуче імперіялістичне ярмо».¹⁰)

⁴) В. І. Ленін, там таки, стор. 259.

⁵) Там таки, стор. 265.

⁶) Й. В. Сталин, «Сочинения», т. IV, Москва, 1947, стор. 4.

⁷) Микола Скрипник, «Статті й промови», т. II, Харків, 1931, стор. 7.

⁸) Й. В. Сталин, там таки, стор. 4.

⁹) Там таки, стор. 351, 352.

¹⁰) Там таки, стор. 353.

Як відомо, таким страшаком лякають російські шовіністи поневолені ними народи по сьогоднішній день. Тим часом життя повчає, що така загроза зовсім не реальна. Ось по другій світовій війні дві малі держави, Югославія і Албанія, позбулися опіки старших російських братів, і їх досі не проковтнули західні капіталісти. До того ще тут йдеться про держави, що мають соціалістичний лад.

Результатом такої дволичности керівників КПРС у відношенні до неросійських народів СРСР було те, що зразу після революції, під час якої вони мусіли йти на поступки, почався наступ на автономію неросійських народів. «Є тенденція до ліквідації тієї державности» (себто УРСР), казав Микола Скрипник у 1922 році. Ця тенденція, каже він, виявилася дуже сильно в час творення СРСР, коли існувала «ініціатива про інкорпорацію республік до РСФРР».¹¹⁾

Правда, «інкорпорацію» здійснити тоді не вдалося, але вже від 1920-их років датується той процес обкраювання прав союзних республік, який сьогодні довів їх до ролі звичайних провінцій московської метрополії. Перераховувати докази цього зайво, бо вони надто разючі і їх знає кожний сторонній обсерватор того, що діється в галузі національної політики в Радянському Союзі.

Четверте, чим, на думку радянських авторів, грішать західні дослідники, це ніби те, що вони пишуть, що більшовицькі організації в неросійських республіках склалися в більшості з росіян та інших чужонаціональних елементів. Обурення радянських авторів тут також зовсім не зрозуміле. Чейже існують офіційні радянські документи, які самі це підтверджують. Приблизно по п'ятьох роках свого існування КП(б)У мала, згідно з даними від 1 квітня 1922 року, серед свого членства українців всього 11,9 тис., або 23,3%; росіян 27,4 тис., або 53,6%; євреїв 6,9 тис., або 13,6%; поляків 1,2 тис., або 2,4%. А в той час українське населення УРСР становило понад 80%. Ще вимовніші ці числа, коли взяти до уваги розмовну мову членів КП(б)У. Отже тоді такою мовою визнали російську 79,4% членів партії, а українську тільки 11,3%. Хіба можна в таких умовах говорити про український характер КП(б)У? І що дивного в тому, що такі офіційні радянські дані цитують західні дослідники і з них роблять свої висновки?

Вкінці дивує радянських істориків те, що в західніх працях пишеться багато про націонал-комунізм неросійських партійних кадрів (Голуб, Борис та ін.). «Все це, — каже Куличенко, — очевидна видумка, бо, як доводить уся діяльність компартій національних республік країни рад, вони твердо стояли на позиціях марксизму-ленінізму і берегли нерозривну єдність з РКП(б)».

Читаючи такі запевнення, людина дивується: чому ж тоді в 20-их, а особливо в 30-их і 40-их, а зрештою і в пізніших роках відбувалося безоглядне нищення не тільки національно-демократичної інтелі-

¹¹⁾ Микола Скрипник, там таки, стор. 6, 43.

генції неросійських народів, але також і місцевих кадрів комуністів, яким також закидали «буржуазний націоналізм»? За що знищили Шумського і Волобуєва або за що загнали в могилу Хвильового і Скрипника та інших? Чому ж тоді на адресу того ж Миколи Скрипника сипалися обвинувачення в роді того, що, мовляв, «виступи Скрипника в питаннях радянського державного будівництва прийняті націоналістичною ідеєю максимального відосіблення УРСР від Союзу, максимального послаблення єдності СРСР як єдиної союзної пролетарської держави», або що він боронив «пропозицію про розширення прав союзних республік на опротестування постанов РНК СРСР», або що він домагався «установити особливу кримінальну відповідальність за порушення суверенних прав національних республік»; і чому за ці усі вимоги про нього писали, що усе це «бере своє коріння в націоналістичній теорії: якомога далі від Москви, якомога далі від руської культури»?¹²⁾

Якщо вірити Куличенкові, що компартії неросійських народів були вдоволені з політики Москви, то як пояснити жажливі погроми тих партій, як пояснити те, що за дев'ять місяців 1937 року з 11 членів і п'яťох кандидатів політбюро ЦК КП(б)У ніхто не залишився на волі, всі три секретарі ЦК КП(б)У були знищені, всі 17 членів уряду УРСР були арештовані, подібна ж доля зустріла майже всіх секретарів нижчих партійних клітин?¹³⁾ І чому в резолюціях 14 з'їзду КПУ, у червні 1938 року, на адресу керівних кадрів КПУ були кинені такі обвинувачення: «Презрентні зрадники батьківщини, шпигуни, диверсанти, убивці, довгі роки хитро маскувались і обманним шляхом пролізли на керівні пости в партійні, радянські і господарські та інші організації Радянської України»?¹⁴⁾ Або чому на тому ж з'їзді Хрущов казав, що ворожі елементи хотіли відірвати Україну від СРСР, та запевняв, що після проведеного погрому КПУ вже «кріпка, здорова і сильна і буде без пощади громити ворогів»?¹⁵⁾

Якщо у взаєминах між Москвою і союзними республіками було усе в порядку, то чому впродовж одного тільки вересня 1937 року московська «Правда» надрукувала дев'ятнадцять статей з нападами на неросіян? Ось деякі з них: 2 вересня — «Брехливі клятви» (стаття, спрямована проти «буржуазних націоналістів» у Вінницькому обкомі); 3 вересня «Покровители и сообщники буржуазных националистов» (на адресу Узбекістану); 5 вересня — атака на наркома освіти УРСР за «націоналістичну пропаганду» в школах; 7 вересня — атака на «націоналізм» у Бурято-Монгольському обкомі партії; 9 вересня — атака на Карельський обком партії за те, що, мовляв, у Ка-

¹²⁾ І. І. Жигалев, «Скрипник проти СРСР як єдиної союзної держави», «Радянська Україна», січень 1934, стор. 13.

¹³⁾ Hryhory Kostyuk, „Stalinist Rule in the Ukraine“, New York, 1960.

¹⁴⁾ «Більшовик України», липень 1938, стор. 12.

¹⁵⁾ «Правда», 13 червня 1938.

релії дискримінують росіян; 10 вересня — обвинувачення в «націоналізмі» на адресу ЦК КП Таджикистану; 13 вересня — стаття «Гнила політика ЦК КП(б) Киргизії»; 17 вересня — стаття «Кучка буржуазних націоналістів в Башкирії»; 21 вересня — «націоналісти» в ЦК КП(б) Казахстану і т. д.

Усі вищезазначені факти, що свідчать про боротьбу неросійських народів, в тому числі і частини комуністичних кадрів проти опіки Москви, західні дослідники порівнюють з аналогічними виявами, що мали чи далі мають місце по другій світовій війні в Югославії, Польщі, Румунії чи Угорщині, і називають їх «націонал-комунізмом» чи прямо доказом того, що в боротьбі поневолених великодержавним централізмом народів навіть накинени тим народам комуністичні кадри мусять одного дня ставати по боці своїх народів проти Москви. Ці речі сьогодні загальновідомо у світі, і тому зовсім безглуздо писати, як це робить Куличенко, що це «чиста вигадка».

Взагалі треба сказати, що тут керівники національної політики КПРС падають жертвами забріханих схем, які вони самі створили. Довгі роки вони переконували світ, що вони є творцями найбільш поступової, найбільш гуманної національної політики, що національне питання в Радянському Союзі давно ідеально розв'язане.

Був час, коли їм дехто у світі вірив. Але ж той час уже минув. Тим не менше керівники КПРС далі мільйони разів повторюють ті самі, зовсім не цікаві і не переконливі фрази. Доводиться дивуватися, для кого вони це роблять. Ціну таким писанням у світі вже збагнули, а в самому ж Радянському Союзі давно їх ніхто серйозно не бере.

Правда, каже Семйонов, що нібито національною політикою КПРС захоплюються «молоді національні держави Африки й Азії». Можливо, що ще декілька років тому ті народи сприймали радянську пропаганду доволі безкритично. Але сьогодні і там чимало змінилося. Поперше, кожний з тих народів має своїх дипломатів, студентів, купців, словом — обсерваторів у Радянському Союзі, і всі вони мали вже змогу побачити, як є на ділі з тією розв'язкою національного питання в СРСР. Подруге, чимало світла на цю політику, принаймні якщо йдеться про підсоветські азійські народи, кинули самі «китайські товариші».

У таких умовах важко уявити, щоб сьогодні в Кремлі не бачили, що по десятиріччях антинародної політики у відношенні до неросійських народів цього ганебного факту перед світом закрити не можна. Керівники національної політики КПРС знають також, що їм не вдасться затримати неросійські народи в такому, як досі, колоніальному гнобленні. Але з другого боку, немає також ніяких доказів на те, щоб у керівних колах КПРС наростали сили, які мали б можливість виступити й одверто сказати, що усе, що діється в СРСР у галузі національної політики, — це брехня, що вона тільки озлоблює

неросіян, та що кінець-кінцем вона призначена на провал, що треба шукати нових шляхів взаємин з неросійськими народами.

Коли в 1940-их роках виявилось, що дотогочасна імперіялістична концепція взаємин між Англією й Індією стає щораз більше анахронічна перед обличчям зростаючих прагнень Індії до незалежності, частина провідної верстви Англії зрозуміла цей процес, і це створило передумови для уряду вжити рішучих заходів, що легалізували утворення нової самостійної держави. Правда, це відбулося в умовах демократії, отже в умовах, що не існують у Росії. Але це ні в чому не міняє факту існуючого сьогодні анахронізму сучасних взаємин між Москвою, з одного боку, і Києвом, Вільною чи Тифлісом — з другого, і факту завжди живих прагнень України, Литви чи Грузії до незалежності. Тому навіть перед монопартійною владою Радянського Союзу стоїть питання неминучості ревізії дотеперішньої політики у відношенні до неросійських народів.

Цікаво, що деякі ознаки ревізійнізму і реалізму керівники КПРС останньо виявили в питаннях організації народного господарства. Зате в галузі національної політики всевладно панує давній догматизм і реакція. Тому тут усе пливе у старому руслі. Стосуються ті самі методи насильства над неросійськими народами і тими самими полинялими фразами їх намагаються прикрити. А тому що правда пробиває собі щораз більше дорогу, щораз більше появляється на Заході робіт, які джерельно інформують про справжнє становище неросійських народів Радянського Союзу, такі писання на Заході не лишаються без впливу і на згадані народи. Це робить у Кремлі страх і хвилювання. А втім керівники КПРС добре знають, що в нашу добу їм не спинити руху поневолених народів до незалежності.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ:

ДОВКОЛА МІЖНАРОДНОГО ІСТОРИЧНОГО КОНГРЕСУ В ВІДНІ

СТОКГОЛЬМ І ВІДЕНЬ

Напередодні виїзду з Відня, 5 вересня 1965, я домовився з моїм шановним приятелем д-ром Левом Біласом, що він перешле мені рукопис своєї статті про міжнародний історичний конгрес, яку він збирався написати для «Сучасности». Я обіцяв дати мої додаткові спостереження й коментарі, що могли б послужити як доповнення до основного звіту д-ра Біласа. Одній людині неможливо все чути й бачити, що діється на великому ярмарку, що ним є міжнародний науковий конгрес. Намагатимуся не дублювати Біласового звітання; це даватиме цим запискам дещо фрагментарний характер.

«Міжнародні конгреси історичних наук» — така їхня офіційна назва — відбуваються кожних п'ять років. Я мав нагоду вже вдруге побувати на такій імпрезі. 1960 року я брав участь у XI Міжнародному історичному конгресі в Стокгольмі, а 1965 року поїхав на XII конгрес, що цим разом відбувався у Відні. Це дає мені змогу порівняти останній та передостанній історичні конгреси.

Коли перед моїм виїздом на віденський конгрес мені доводилося говорити про нього з моїми американськими колегами-істориками, я чув від них вислови побоювання щодо того, чи він буде належно підготований. За австрійцями все ще тримається традиційна слава недбалства, т. зв. «шлендріану». Але ці побоювання виявилися зовсім безпідставні. Навпаки, я б сказав, що віденський конгрес був з технічного боку справніше підготований, ніж стокгольмський. Коли з'їздиться кілька тисяч учасників, добра організація є передумовою того, щоб конгрес не потонував у безголов'ї. Ідеться про позірно дрібні речі, як от, наприклад, про те, що в вестибюлі будинку Віденського університету, де засідав конгрес, приміщено тимчасову поштову і банкову контори, а на подвір'ї університетського будинку (оточеного приємною колонадою та прикрашеного бюстами колишніх визначних професорів цієї високої школи) відкрито каварню-ресторан; це заощаджувало багато часу, який інакше був би зужитий на ходіння до банку, на пошту чи на обіди. Або інша подробиця: при се-

кретаріяті конгресу було окреме бюро з машиністками, що знали основні світові мови; там учасники конгресу, що виступали в дискусіях, могли дати безкоштовно до переписання резюме своїх промов; для людей, що не мали з собою власних писальних машин, це була велика вигода. Таких прикладів можна б назвати більше.

Це свідчить, що організатори останнього історичного конгресу посідають великий досвід у технічній підготові таких імпрез. Як мене інформували, Відень став за останні роки одним з головних місць, де в Європі відбуваються всякі міжнародні з'їзди, конгреси, вистави. Це зв'язане з його центральним географічним положенням, його імпозантною архітектурною сценерією та з політичним неутралітетом Австрії між атлантійським та комуністичним бльоками держав.

Головна різниця між стокгольмським та віденським конгресами полягала не в цих технічних деталях, але в іншій політичній атмосфері. XI Міжнародний історичний конгрес стояв під знаком «холодної війни». На ньому раз-у-раз доходило до ідеологічно-політичних сутичок. Треба підкреслити, що до цього спричинювалася передусім постава представників країн комуністичного табору. Їхні виступи були такі агресивні, що це хоч-не-хоч примушувало й західних учених, — які самі зовсім не були зацікавлені в ідеологічних герцях, — до оборони, що подекуди переходила в протинаступ. Тепер же у Відні історики із східного бльоку радикально змінили тон. Це можна було передусім помітити в доповідях та дискусійних виступах «сателітних» учених. Одні з них говорили так, ніби марксизму-ленінізму ніколи й на світі не було, дотримуючися методи, що по суті була тотожна з «буржуазним об'єктивізмом»; інші посилалися на марксизм, але дозволяли собі при цьому на його «ревізіоністське» тлумачення. Дещо інакше тримали себе радянські історики. Вони продовжували захищати відому марксо-ленінську догматику, але принаймні їхній тон не був такий агресивний, як у минулому; вони часто закінчували свої речі примирливою заявою, що, мовляв, обмін думок між ученими різних країн корисний, не зважаючи на розходження у світогляді.

Історики з західних країн, очевидно, з вдовolenням сприймали цю відпружену атмосферу і з свого боку назагал оминали питання, які могли б дратувати представників комуністичного бльоку. Таким чином, як висловився один мій американський знайомий, в черзі міжнародних історичних конгресів XII конгрес творить «еру добрих почувань». (В американській історіографії цей термін — “Era of good Feelings” — прищепився як назва для доби на початку 1820-их рр., коли в житті США тимчасово притихли партійні конфлікти).

На цьому варто згадати, що у Відні вирішено, що наступний, XIII Міжнародний історичний конгрес відбудеться в Москві. Не треба бути великим пророком, щоб передбачити, що характер і атмосфера майбутнього московського конгресу залежатимуть у першу чергу від

того, як протягом найближчих п'ятьох років розвиватиметься світова політична ситуація.

НАУКОВІ ДЕБАТИ І ЗМАГАННЯ ІДЕОЛОГІЙ

Один з українських еміграційних працівників науки, що був учасником віденського конгресу, висловив у розмові огірчення з приводу «дефетистичної» постави західних істориків, які своєю угодовістю супроти комуністів зраджували справу свободи. Я розумію цей погляд, але не зовсім його поділяю. Справа заслуговує на те, щоб з її приводу висловити кілька міркувань.

Передусім треба собі здавати справу, що серед західних учених, що прибули на віденський конгрес, як і на інші подібні міжнародні наукові імпрези, більшість становлять люди, що не є активно зацікавлені політикою. Це спеціалісти, що для них конгрес є нагодою зустрітися та обмінятися творчим досвідом і думками з чужоземними колегами, що теж працюють у даній дисципліні. Люди цього типу відчують просто органічну відразу до того, щоб наукові дебати перетворювати на політичну суперечку. Щоб лише не допустити до цього, вони не раз волітимуть пускати мимо вуха витівки другої сторони, як добре вихована людина може ігнорувати товариські не tactи простака. Подруге, поняття конгресової делегації має зовсім інший сенс, коли йдеться про представників західних і комуністичних країн. Якщо мова про перших, то їхня участь у конгресі індивідуальна. Про якісь організовані національні групи тут взагалі не доводиться говорити. У випадку істориків-американців їх стосунок до (фактично не існуючої «американської делегації» обмежувався тим, що їхні прізвища з'являлися в офіційному списку учасників конгресу з поміткою «США» і їм було послане запрошення на «коктейль-парті», влаштовану Американським історичним товариством для своїх членів. Щоправда, національні історичні товариства висували доповідачів; але напевне жоден шануючий себе західний історик не погодився б з тим, щоб піддавати текст своєї доповіді попередній цензурі.

Зовсім щось інше являли собою делегації з країн під комуністичним режимом. Хоч би вже з уваги на паспортні та девізові обмеження не можна й подумати, щоб котрийсь історик із східнього блоку міг прибути на конгрес індивідуальним порядком. Їх добирають та виряджають у дорогу відповідні державні наукові та політичні органи. Мабуть, не помилимося, якщо зробимо припущення, що поміж ними заздалегідь розподіляють ролі, а тексти доповідей переходять дбайливу попередню цензуру. Не можна дивуватися, що такі делегації спроможні діяти на конгресі як бойові загони, — до чого західні делегації органічно не здібні.

Хтось міг би сказати, що ці твердження лише підкріплюють тезу про дефетизм Заходу, його гниле угодовство, його безпорадність перед обличчям агресивних і підступних дій комуністичного табору. Але мої особисті спостереження в Стокгольмі й Відні приводять мене до зовсім інакшого (подекуди більш оптимістичного) висновку. Я не збираюся схвалювати поставу всіх західніх науковців. Окремі одиниці між ними в зустрічі з представниками комуністичного світу дійсно виявляють лакейські нахили. Але цього не можна генералізувати. Суттєве щось інше. Я переконався, що в інтелектуальних конфронтаціях між табором свободи й табором тоталітарної диктатури перевага залишається за першим. І цьому не треба дивуватися. Дискусія, — «сократівський принцип» шукання правди через діалог, — є духовою стихією демократії. Зате тоталітарний догматизм може процвітати лише в духовій ізоляції; дискусія, діалог діють на нього розкладово. Це розумів Сталін, і тому він поступав правильно (з точки погляду самозбереження системи), коли тримав підрадянське громадянство, зокрема його інтелігенцію й наукові кола, в герметичній ізоляції від зовнішнього світу.

Стокгольмський і віденський конгреси ілюструють дві тактики комунізму в інтелектуальних зв'язках з Заходом. Виступи підкомуністичних істориків у Стокгольмі спершу викликали збентеження західніх учасників: як дискутувати з грамофонними платівками? Але коли історики з демократичних країн почали реагувати на комуністичні провокації, вони влучними пострілами легко троцили різні видумки й перекручення своїх опонентів. (Досі пригадую викривлене люттю обличчя мадам Нечкіної, яку вивели з рівноваги критичні зауваги одного українського історика з США про Леніна). При цьому зовсім не шкодило, що дискусійні промови західніх учених не були задалегідь між собою узгіднені. Навпаки, це вносило в їхні промови свіжість і різноманітність, що корисно контрастувало з занудливою монотонністю комуністичних виступів.

Зате у Відні, як уже згадано, делегати країн комуністичного блоку дотримувалися тактики «мирного співіснування і дружби». (Чи ця нова тактика принесла їм більше успіхів, ніж попередня — можна дуже сумніватися). Наприклад, ми були свідками того, як сателітні й радянські історики, використовуючи рідкісну для них нагоду, просто розкошували від особистих зустрічей і розмов з західніми колегами, а також від самої «буржуазної» атмосфери прекрасного Відня. Вони нагадували людей, що з затхлої хати вирвалися надвір і немов трохи сп'яніли від свіжого повітря. Всякі духові контакти з зовнішнім світом спричиняються до поглиблення процесу «ідеологічної ерозії», що від смерти Сталіна підточує монолітність комуністичного табору.

ЗАСІДАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КОМІСІЇ

У нашій пресі завівся поганий звичай, що дописувачі, які інформують громадськість про наукові з'їзди і конгреси, використовують це передусім для того, щоб голосно трубити про свої (часто уявні) «подвиги» і «тріумфи». Боюся, щоб і я не пішов цією стежкою. Я хотів би подати інформації про деякі сесії віденського історичного конгресу. Але ці дві сесії, що про них у мене збереглися записки, власне ті, що в них мені самому довелося виступати в дискусії. Прошу в читачів вибачення за цю нескромність.

У 1960 році слов'янська комісія засідала не під час самого історичного конгресу, але окремо перед ним. Це була спеціальна кількаденна конференція, що відбувалася не у Стокгольмі, а в Уппсалі. Обстановка малого університетського міста, тихого й порожнього під час літніх ферій, надавала слов'янській конференції своєрідний тон. Нас усіх примістили в одному гуртожитку, і ми спільно харчувалися в студентській їдальні. Це давало нагоду для особистих, дружніх контактів. Дні, проведені в Уппсалі, належать до моїх найкращих спогадів з XI Міжнародного історичного конгресу. Згодом я чув, що з радянського боку внесено офіційний протест з того приводу, що програма конференції слов'янської комісії була укладена без порозуміння з радянською делегацією.

Не знаю, чи це треба записати на рахунок цього радянського протесту, але діяльність слов'янської комісії виглядала в 1965 році дуже скромно в порівнянні з 1960 роком. Вона обмежувалася однією сесією, що засідала першого дня конгресу, 30 серпня 1965. Велику частину часу забрали організаційні справи. Вибрано нового голову слов'янської комісії, що ним став француз професор Порталь. На його пропозицію вирішено відбути влітку 1967 в Парижі спеціальну кількадедну конференцію слов'янської комісії.

Опісля прийшли на чергу дві доповіді, що стосувалися однієї теми: значення порівняльної методи в дослідженні історії слов'янських народів. Доповідачами були Оскар Галецький, польський історик, що є громадянином США, та чех, Йосиф Мацурек. Галецький і Мацурек — визначні учені з великим науковим доробком, але їхні доповіді викликали враження, що вони були приготовані з поспіхом; тексти не були надруковані й розповсюджені заздалегідь, як це мало місце з іншими доповідями XII історичного конгресу. Професор Галецький дав приклад своїх небуденних лінгвістичних здібностей: він почав свою доповідь англійською мовою, згодом перейшов на німецьку, потім на французьку, щоб закінчити її знову по-англійськи. Всіма трьома мовами він володіє бездоганно, з ідіоматичними нюансами. Професор Мацурек промовляв у 1960 році поганенькою французькою мовою; цим разом він виступав по-німецьки, цією мовою він володіє краще, хоч теж з сильним чеським акцентом. Перед п'я-

тьма роками він патетично вигукував, що «вчення Маркса й Леніна — єдина правильна, єдина справді наукова метода історичного пізнання» і т. д. Тепер він промовляв у примирливому, «співіснувальному» дусі. Часи змінюються . . .

Ось резюме мого слова в дискусії:

Обидва наші доповідачі, панове Галецький і Мацурек — визначні представники порівняльної методи, що з успіхом застосовували її у своїх працях. Маю на увазі книгу професора Галецького «Границі й поділові лінії європейської історії» та книгу професора Мацурека «Історія східних слов'ян». Праця п. Галецького здобула собі славу клясичної. Зате доводиться жаліти, що згадана праця п. Мацурека не була перекладена на котрусь із світових мов і залишилася мало-відомою. Вона інтересна головне тим, що це, якщо не помиляюся, єдине в усій науковій літературі паралельне й порівняльне дослідження історії трьох східнослов'янських народів, що їх автор розглядає рівнорядно, не підпорядковуючи ці три історичні процеси один одному. Цінна праця проф. Мацурека появилася ще до останньої війни, і я не є певен, чи сам автор зі своїх сучасних позицій не відмовився б від неї.

Я гаряче схвалюю порівняльну методу. Але гадаю, що для того, щоб її застосування було справді плідне, треба тямити про одне: вона мусить служити ствердженню не лише тотожностей чи подібностей, але й різниць. Тільки якщо звертатимемо увагу на ці два аспекти рівночасно, зуміємо з'ясувати, що в кожному історичному явищі типове й універсальне, а що індивідуальне й неповторне.

Як високошкільний викладач в США, я стою перед практичною педагогічною проблемою: як наблизити моїх американських студентів до зрозуміння східноєвропейського світу, що для них дуже далекий і «екзотичний». Багато допомагає мені при цьому власне порівняльна метода.

Народи Східної Європи можна групувати за певними категоріями. Один принцип поділу є мовний: маємо справу з слов'янськими й не-слов'янськими народами, при чому перші, своєю чергою, розподіляються на три основні вітки західних, південних і східних слов'ян. Другий принцип, що дозволяє диференціювати народи, є релігійний. У Східній Європі зустрічаємо народи візантійської та латинської традиції; крім цього, треба врахувати впливи протестантизму (напр., у Прибалтиці, Угорщині) та ісламу (Боснія, Албанія). Знаємо добре, що релігійна традиція у великій мірі визначає характер культури даної нації. Третій, надзвичайно важливий, хоч може часто недостатньо оцінюваний поділовий принцип, — це суспільна структура. З одного боку, бачимо народи, що їх основна суспільна традиція шляхетська, аристократична (поляки, угорці), а з другого — селянські, «плебейські» народи (напр., болгари, українці). Окреме місце посідають чехи, що єдині між східноєвропейськими народами мають тра-

дицію сильної автохтонної міщанської верстви, буржуазії. Врешті, четверта категорія — це насліддя, що його залишили по собі три великі імперії. Отоманська, Австрійська й Російська, які впродовж кількох століть володіли майже всім обширом Східньої Європи. Візьмім такі далекі одна від одної країни, як Латвія і Грузія або Буковина і Словенія. Могло б здаватися, що між ними не багато повинно бути спільного. Але в одній парі країн ми знайдемо спільні риси, що їх закарбувало на них російське панування, а в другій — австрійське.

Уявім собі мапу Східньої Європи, що на неї нанесено різними кольорами оті поділові лінії. Важливе тут передусім спостереження, що ці лінії не покриваються. Якийсь народ за одним критерієм (наприклад, релігійним) має одну групу «родичів», але за іншим — іншу. Поляки й чехи мовно близько споріднені, але глибоко відрізняються традиційною суспільною структурою; зате поляки й угорці, що говорять тотально відмінними мовами, мають дуже подібні, саме — шляхетські суспільні традиції. Серби й хорвати мають одну мову, але вони диференційовані релігійно-культурними традиціями та турецькою політичною спадщиною в одному випадку й габсбурзькою — у другому.

Вважаю, що таке застосування порівняльної методи дозволяє точно визначити місце кожного східноєвропейського народу в загальному історичному процесі.

В попередній дискусії було кілька разів згадано про панславізм. Існування слов'янської лінгвістичної сім'ї — безперечний факт. Але було б помилкою перебільшувати значення мовної спорідненості. Індивідуальність нації визначається не тільки її мовою, але й рядом інших, не менш важливих факторів. Не можна культурно-історичної типології базувати виключно на мові. Не заперечуючи ваги лінгвістичного критерія, мусимо бути свідомі велетенських відмінностей, які можуть існувати між різними слов'янськими народами, якщо прикласти до них інші критерії.

ДИСКУСІЯ ПРО ФЕДЕРАЛІЗМ

Доповідь Роберта А. Кання «Федералізм і федеральна держава в історії» призначено на передостанній день конгресу, п'ятницю 3 вересня. Вона відбулася в рамках комісії методології й історіографії. Професор Кання з Ратгерського університету (США) відомий як автор монументального дослідження про національну проблему в Австро-угорщині, п. н. «Багатонаціональна імперія». Його доповідь була зосереджена на питаннях теорії федералізму й на розвиткові федералістичних доктрин, в меншій мірі на реальних виявах федералізму в історичній дійсності. Кання підкреслював, що поняття федералізму далеко не однозначне та що під покришкою федералізму крилися не

раз дуже відмінні й один до одного не подібні суспільно-політичні змісти. Приклад, що на нього він посилався найчастіше, — це американський федералізм. Він тільки побіжно згадав про проблему федералізму в СРСР, вказуючи при цьому на суперечність між широкими конституційними правами радянських союзних республік (до номінального права на сецесію включно) та монолітною структурою Комуністичної партії, що забезпечує фактичну єдність радянської держави.

Я б не казав, що доповідь Канна відзначалася великою оригінальністю думок. У дискусії виступило кілька істориків з східного блоку, що на всі лади вихваляли радянський федералізм, який, мовляв, забезпечив успішну розв'язку національного питання в СРСР. Коли черга прийшла на мене, я сказав наступне:

Яка генеза радянського федералізму? У старій Росії існували федералістичні течії, але вони були сильніші серед неросійських націй, ніж серед самих росіян. Зокрема українська політична думка XIX століття мала федералістичне забарвлення. Згадаймо про Кирило-Методіївське Братство, Костомарова, Драгоманова. Окремих прихильників федералізму можна знайти й серед росіян; до них, наприклад, належав Герцен. Але родовід більшовизму не має нічого спільного з тими групами у старій Росії, що сприяли федералізму. Більшовики безперечно продовжували традиції «якобінської» течії в історії російських революційних рухів. А російські «якобінці», починаючи з Пестеля і Белінського, заперечували федералізм і обстоювали унітарну, централізовану державу. Існує багато висловлень Леніна з-перед 1917 року, що в них він гостро поборює ідею федералізму.

Як же тоді пояснити, що нова радянська держава, що її основоположником був Ленін, прийняла федералістичні устроєві форми? Цю розв'язку накинули більшовикам обставини: вони хотіли зневалізувати силу національних рухів неросійських народів колишньої царської імперії. Радянські уряди України, Грузії, Латвії тощо створено на те, щоб їх протиставляти автентичним національним урядам країн, які в ході революції встигли відділитися від Росії. Якщо сьогодні існує Українська РСР, Грузинська РСР і т. д., то тому, що перед ними існували самостійна Україна, Грузія і т. д.

Професор Канн вказав на деякі контрасти між американським і радянським федералізмом, але він не вичерпав цієї теми. Суть американського федералізму — принцип децентралізації влади. Територіальна децентралізація доповнює функціональну — поділ влади на три автономні галузі: законодавчу, виконавчу й судовичу. У межах своєї конституційної компетенції, стейтловий уряд незалежний від федерального. Теперішній президент США, як відомо, належить до Демократичної партії. Але в стейті, що я є його мешканцем, Пенсільванії, під цю пору губернатор обраний з Республіканської партії. Чи

можна собі щось подібне уявити в Радянському Союзі? Американська федералістична система не має нічого спільного з «національним питанням» в європейському значенні слова. Населення всіх стейтів творить одноцілну, хоч і зложену з різноманітних етнічних первнів, американську націю.

Радянські союзні республіки водночас і менше і більше, ніж стейти американської унії. Радянські республіки творять адміністративні одиниці Союзу, але вони не мають сфери компетенцій, що в ній вони можуть діяти незалежно від втручання всесоюзного центру в Москві. Навіть ті скромні права, що належать союзним республікам згідно з словами конституції, фактично знищуються всеохопним контролем монолітної Комуністичної партії. Тоталітарний режим самою своєю природою не допускає децентралізації влади. Отже, якщо дивитися на речі з цієї перспективи, радянський федералізм виявляється як конституційна фікція. Але такий погляд не був би зовсім правильний. Реальний зміст радянського федералізму — це багатонаціональний склад СРСР. Власне це мав я на увазі, коли стверджував, що радянські союзні республіки щось більше, ніж американські стейти. Бо радянські республіки, — хоч повністю підпорядковані контролеві Москви, — у принципі являють собою окремі національні держави. За менш чи більш фіктивними конституційними лаштунками криються живі нації, з їхніми власними традиціями, культурними індивідуальностями та політичними прямуваннями, які сьогодні приглушені, але не зникли. Таким чином бачимо, що радянський федералізм виконує подвійну функцію: з одного боку, він служить конституційним оформленням панування Москви над неросійськими націями Союзу; з другого — сам факт існування окремих республік, що організовані за національними прикметами, стверджує відрубність неросійських народів, скріплює їхню самосвідомість, сприяє їхній кристалізації в модерні нації.

Реакція публіки на мій виступ була мішана. Дехто оплескував, дехто виявляв своє невдоволення шарудінням ніг та вигуками. Повернувшись з подіюму на своє місце в залі, я тихцем запитав свого сусіду, одного польського історика, про його враження. Він відповів дипломатично: «Ви сказали, що думали».

Згодом прийшов на чергу в дискусії один член радянської делегації, азербайджанець Гуссейнов. Його промову прочитав за нього англійською мовою якийсь молодий чоловік. Виступ Гуссейнова не мав у собі нічого цікавого: трафаретні славословія на адресу радянського режиму. Але він, видно, вважав, що мусить дати мені відсіч. (Може боявся, що йому було б пораховано за провини, коли б він цього не зробив?). Істотних аргументів не подав жодних, — міг би попасти на слизке. Але заки перекладач зачав відчитувати Гуссейнову шпаргалку, він сам сказав у вступі кілька слів по-російськи: «Промова Рудницького (не «пана» або «професора Рудницького») не

має нічого спільного з наукою. Вона складається з видумок імперіалістичної пропаганди, що їх уже давно розбила радянська наука». Тільки всього!

РОЗМОВА З ПРОФЕСОРОМ ДУБИНОЮ

Д-р Білас уже давно розповів про нашу зустріч з проф. Кузьмою Кіндратовичем Дубиною, директором Інституту історії АН УРСР. Хочу до цього докинути трохи моїх спостережень.

У мене склалося таке враження, що в особі проф. Дубини маємо справу не з «чистим», «кабінетним» ученим, а з «науковцем-політиком». Це тип, зрештою, добре знайомий з американського академічного світу. У США водиться так, що різні дослідчі інститути, наукові фундації тощо звичайно очолюють люди, що — хоч і не можна про них сказати, щоб вони були чужі науковій праці, — все таки в першу чергу практичні діячі та організатори («менеджери»); вони рівночасно часто служать як дорадники-експерти при державних установах та виконують ролю зв'язкових між політичними та академічними середовищами. Беручи до уваги, що позиція офіційного шефа історичної науки в УРСР має політичне значення, не можна дивуватися, що на цю посаду висунено людину власне з такими прикметами.

У розмові проф. Дубина кілька разів згадував про свою участь у комуністичному партизанському русі на Україні під німецькою окупацією. Це, очевидно, були роки його героїчної молодости, що до них він і тепер залюбки повертається в думках, не без почуття заслуженої гордості. Можна здогадуватися, що його участь у партизанському русі послужила основою його пізнішої кар'єри. Як відомо, Хрущов, що керував комуністичним підпіллям на Україні за німецької окупації, згодом протегував його учасникам. Партизанське минуле визначило й напрям наукових зацікавлень проф. Дубини. Його єдина книжкова публікація (до речі, російською мовою) стосується історії протигітлерівського руху опору на Україні. На цю тему були в нього й статті в «Українському історичному журналі». Своєю науковою спеціальністю Дубина називає «історію України радянського періоду».

Про інтелектуальні кваліфікації К. К. Дубини, — його освіту й начитаність, — не можу сказати нічого, крім одного: він не володіє жодною західною мовою. Це саме було й з учасником Стокгольмського конгресу 1960 року, проф. В. Голобуцьким. Можна думати, що маємо тут справу не з відокремленими явищами, але з «нормальною» для сучасної української підрадянської інтелігенції справою. Російські історики як правило промовляли в Стокгольмі й Відні однією з трьох великих західніх мов; зате «націонали» — Голобуцькі, Дубини, Гуссейнови — виступали мовою «старшого брата».

Я, очевидно, не збираюся твердити, що хтось заборонив би нашим Голобуцьким і Дубинам вивчати світові мови, коли б вони самі цього бажали. Важливе тут щось інше: в Радянській Україні можливо добитися визначного становища в академічній ієрархії без того, щоб знання світових мов було для людини практичною konieczністю. Отже маємо тут справу з суспільством, яке навіть у своїй інтелектуальній верстві ізольоване від зовнішнього світу. Закордонні подорожжі, особисті зустрічі й контакти з чужоземцями, а навіть користування чужомовною літературою й досі не стали для українського підрадянського науковця щоденним хлібом. Чи треба кращого доказу тієї жажливої провінційності, що на неї засуджене українське культурне життя в УРСР? — Але я відбігаю від основної теми.

Коли розмова сходила на сучасний стан культурного життя в УРСР, К. К. Дубина, як і можна було сподіватися, виступав у ролі льоляльного оборонця системи. Його міркування можна б підсумувати так: «На Україні все гаразд, все розвивається нормально, а якщо навіть є окремі недоліки, то партія й уряд роблять потрібні заходи, щоб їх подолати». З помітним і, гадаю, щирим вдовolenням він вказував на такі досягнення, як, наприклад, перетворення «Українського історичного журналу» з кварталника на двомісячник. Згадував про інші публікації, які вже здійснені, або щойно готуються.

При цьому проф. Дубина виявив себе як досвідчений дискусант, що зручно спростовував висунені закиди. Коли йому був поставлений запит, чому Радянська Україна не представлена на Міжнародному історичному конгресі, — як і взагалі на міжнародних наукових конгресах, — власною делегацією, його відповідь звучала: «А знаєте, в нас про це думають». — Добре, що хоч «думають»! — Один із співрозмовців піддав суворій критиці київський «Український історичний журнал», вказуючи на низький рівень більшості надрукованих у ньому статей, на сіризу та безликість їхнього тону і стилю, на брак дозрілої наукової методи, на їхню тематику, що часто радше пропагандистська, ніж історична. Репліка проф. Дубини була несподівана: «Але визнайте самі, що ваш „Український історик” не краший». — Відповідь дійсно роззброююча, бо обставини не дозволяли на те, щоб роз'яснити, чому ці два історичні періодики, київський та еміграційний, такі неспівмірні, що їх навіть трудно порівнювати.

Цитована репліка К. К. Дубини спонукає до двох коментарів. Поперше, вона свідчить про те, що на Україні цікавляться та уважно слідкують за культурною працею еміграції. Подруге, це доводить, що ми можемо здобути пошану наших крайових земляків і колег тільки високоякісними творами. Публікації, що відповідають цим вимогам, знаходять відгомін серед кіл радянських працівників культури; вони побуджують їхню думку та примушують їх (хоч ніхто з них, звичайно, у цьому не признається голосно) рівнятися на досягнення еміграції. Зате халтурні речі, з цієї точки погляду,

зайво витрачений час, енергія і гроші. У мене є один знайомий, що любить казати: «Я занадто убогий, щоб могли дозволити собі на тандиту; тому купую тільки солідні, доброякісні вироби». Про це розумне правило мусить пам'ятати українська еміграція, якщо нам залежить на тому, щоб підтримувати творчий діалог з радянською інтелігенцією.

На закінчення я хотів ще сказати кілька слів про загальне враження, що його справив на мене К. К. Дубина. Очевидно, враження, що базується на короткій принагідній зустрічі, може бути менше чи більше ілюзорне. Але, мабуть, не буде помилки в наступному: це людина з чималим практичним розумом та життєвим досвідом. Не було помітно в ньому ані заляканості й розгубленості, ані чванькуватості й грубіанства, що творять звичайні атрибути радянських людей в контактах з зовнішнім світом. Подобалися мені його стриманість, невимушеність та легка нотка іронії, що бриніла в його словах — «панські» прикмети, що їх аж надто часто бракує українським інтелігентам. Було відчутно по ньому, що він належить до провідної верстви радянського суспільства і має відношення до сфери влади. Приємно було познайомитися з цим представником українського «червоного дворянства».

РЕФЛЕКСІЇ ПРО ВІДЕНЬ

Публіка, що дізнається про наукові конгреси з пресових звідомлень, може думати, що учасники тільки й роблять, що від ранку до ночі побожно сидять на сесіях та слухають мудрі доповіді. Але такий погляд дуже далекий від дійсності. Для самих учасників інтерес такого влаштування далеко не вичерпується його офіційними діями. Найцікавіше часто те, що робиться за кулісами, наприклад, різні особисті зустрічі. А далі подорож на конгрес дає нагоду сполучити корисне з приємним, себто фахові справи з туризмом.

Подорож до Відня мала для мене особливу привабливість. Польсько-українська війна загнала моїх батьків до Відня, і таким чином мені судилося прийти на світ у цьому місті. З раннього дитинства в мене не залишилося з Відня ніяких спогадів, і я познайомився з ним щойно за років другої світової війни. Я ніколи не жив у ньому постійно, але кілька разів наїздив до нього з Берліну і Праги. Востаннє був у ньому 1944 року. Дивне почуття — після більше ніж двадцяти років вертатися до міста, яке не можу назвати ані зовсім чужим, ані зовсім своїм і рідним. Я конфронтував образи, що залишилися в пам'яті, з теперішніми враженнями. Не раз, ідучи якоюсь вулицею, я раптом почував: «Я тут уже раз був, а ось за цим найближчим закрутом повинна стояти така то будівля». Такі почуття людина має інколи у сні, коли марить, що блукає таємничим містом, яке рівночасно й чуже й немов знайоме.

Відень порівняно мало потерпів від війни. Його центральна частина та історичні будівлі дбайливо відреставровані та красуються в повному сяйві. Це приманка для туристів, що їх тут цілі хмари. Раз-у-раз чути всякі чужі мови — французьку, англійську, італійську, шведську й ще бозна які. Елегантні крамниці в центральних районах теж переважно розраховані на туристів. Щоб побачити Відень самих віденців, треба піти до дальших кварталів. І тут ми зустрічаємо зовсім інакшу картину: тихі вулиці, кам'яниці та крамниці старосвітського вигляду та доволі задрипані, дрібноміщанська публіка, що вечорами заповнює ресторанчики та мирно гомонить за кухлем пива. Враження певної відсталості та провінційності, що контрастують не тільки з Америкою, але також з могутнім темпом новітньої економіки й технології, що на кожному кроці відчутний у Західній Німеччині. Про Відень можна сказати, що він законсервувався на рівні XIX століття і, мабуть, мало змінився від 1914 року. Але те, що не рухається вперед, залишається позаду, відстає від ритму життя.

Одного дня, коли я оглядав колишню цісарську резиденцію, Гофбург, мені раптом пригадався Палац дожів. Паралель між Венецією й Віднем з тої миті вже не сходила мені з тямки. Венеція теж була колись столицею імперії. Зі стін музеїв дивляться портрети патрициїв у чорних оксамитах і ще стоять пишні церкви й горді палаци, що їх вони будували. Але це вже тільки мумія тієї Венеції, що записана на сторінках світової історії. Від падіння Австрійської імперії ще не минуло п'ятдесят років. Ще живуть люди, що знають її з особистого досвіду. Але як змінився світ за це півстоліття! Австро-Угорська монархія відійшла в минуле, що здається вже страшенно далеким. А те, що залишилося, — це сучасна Австрійська республіка, другорядна держава, що її дрібне, майже «неісторичне» буття дивно контрастує з монументальними пам'ятками великої минувшини.

Організатори Історичного конгресу подбали про різноманітну програму екскурсій і розваг. Не вистачало часу, щоб усе це належно використати. От, наприклад, картинна галерія Мистецько-історичного музею. Я заходив туди тричі, раз з конгресовою екскурсією і двічі сам, але для вивчення тих скарбів треба б місяці. Дюрери, Гольбайни, Тіціани, Рубенси, Рембрандти, тягнуться майже безконечною чергою. Велика збірка портретів Веляскеза, — результат династичних зв'язків між Австрією й Іспанією, — що вражають своїм невідступним реалізмом. Ось унікальна, найбільша в світі, збірка картин Бройгеля: яка буйна вітальність, любов до побутового деталю, нахил до сатири і гротеску — у сполучі з дидактизмом мораліста та візіонерством містика. Але картина, що справила на мене найбільше враження й що до неї я повертався причарований — це «Сусанна в купелі» Тінторетто. Коли я пишу ці рядки, передо мною лежить репродукція, але вона не віддає магічної краси оригіналу; варто було б поїхати до

Відня тільки для того, щоб ще раз побачити «Сусанну»: перлову білість тіла, що цвіте на тлі присмеркового саду та холодно-зеленкуватого плеса басейну.

Одна з найбільших туристичних атракцій Відня — знаменита «Еспанська школа кінної їзди». Це, очевидно, теж релікт старої монархії. У XVI столітті еспанський король (звідси назва) подарував своєму кузенові, римсько-німецькому цісареві, табун добірних мавританських коней. Від них у прямій лінії, без жодної домішки, білі жеребці — «Ліппіцанер», що творять еспанську школу. Видовище справді надзвичайне: граціозний кінський балет, під звуки клясичної музики Гайдна, Моцарта, Боккеріні, на тлі осяйнобілої, монументальної архітектури манежу. Захоплення публіки було загальне. Я кинув оком по сусідах. Праворуч стояв пакістанський джентлмен: вродливий орієнтал з орлиним носом, бородою й тюрбаном; таких типів можна бачити на перських мініатюрах. Міна свідчила про знавця та любителя коней. Але просто релігійна екстаза вимальовувалася на обличчі моєї сусідки з другого боку, англійської дівчинки-підлітка. Я згадав мою доню: вона пристрасна вершниця й коли дізналася, що я поїду до Відня, наказала мені неодмінно подивитися на «Ліппіцанер». Буде що їй розказувати!

У рамках мистецьких імпрез, пов'язаних з конгресом, відбулася спеціальна вистава «Дон Джованні» у Державній опері. Для вірного поклонника Моцарта це нагода, що з неї не можна було не скористати. Через недогляд я помилився щодо години початку вистави і втратив частину першого акту. Але досада скоро проминула, коли я пірнув у сріблисту течію «Дон Джованні». Віденська сцена для Моцарта його рідний ґрунт. Може тому слухалося так, ніби вперше. Але це таємниця Моцарта: твір, що, здавалося б, добре знайомий, за кожним разом викликає почуття несподіваности; чудо, яке ніколи не може стати рутинною. Вертаючися поночі до готелю, я думав про три міста, що з ними було зв'язане життя Моцарта: Зальцбург, Прага й Відень. Усі три дорогі мені.

Кілька кроків від оперного театру міститься «Кафе Моцарт». Там провів я одного передполудня три найщасливіші години за все моє перебування у Відні. Але тільки поетам дозволено говорити прилюдно про їхні найщасливіші, як і найсумніші хвилини.

Покійний професор Ілько Борщак написав серію прецікавих нарисів про «Україну в Парижі». Коли діждемося студії про «Україну в Відні»? Тема аж напрошується. Чейже Відень був упродовж півтора століття столицею для великого шматка українських земель. Тут вирішувалися справи, що важили на долі мільйонів українського населення Галичини, Буковини, а в меншій мірі й Закарпаття. Тут жило, вчилося і працювало тисячі українських людей. У Відні студювали майбутні греко-католицькі владика та ряд найвизначніших західньоукраїнських діячів культури, на чолі з Іваном Франком. Починаючи з 1848 року, Відень був ареною діяльності наших пар-

ляментаристів. У стінах Райхсрату лунали промови цілої плеяди провідних українських політиків Галичини й Буковини: Юліяна Романчука, Костя Левицького, Євгена Олесницького, Євгена Петрушевича, Миколи Василька та інших. В палаті панів виступав митрополит Шептицький. У Відні виходив від 1903 перший український пресовий орган, призначений для інформації чужинного світу, «Ruthenische Revue», пізніше перейменований на «Ukrainische Rundschau». За першої світової війни, після російської окупації Галичини, до Відня тимчасово переселилися центральні багатьох галицько-українських установ. Тут був і осідок організації політичних емігрантів з Наддніпрянщини, — Союзу Визволення України, що провів велетенську дипломатичну й пропагандивну діяльність на користь самостійницької ідеї. Вже після падіння імперії Відень став на кілька років одним з головних центрів української еміграції. Перебував у ньому на вигнанні уряд ЗОУНР, очолений Євгеном Петрушевичем, що мав за свій пресовий орган «Український прапор»; його певний час редагував мій покійний батько, д-р Павло Лисяк. Одночасно появлялося кілька інших журналів і газет, що репрезентували різні відтінки у спектрі української політичної думки, — від консервативних збірників «Хліборобської України» за редакцією Вячеслава Липинського (який у 1918 році був послом Української Держави при австрійському дворі), через демократичну «Волю» В. Піснячевського, аж до соціал-демократичної «Нової доби» Володимира Винниченка та соціалістично-революційного «Борітеся-поборете» Михайла Грушевського. Обидва останні корифеї власне тоді переживали фазу радянської нофільства.

У Відні народився Український вільний університет, що скоро перенісся до Праги, а сьогодні продовжує своє існування в Мюнхені. Після 1923 року українська віденська колонія переважно розплилася. Але 1929 року тут же відбувся конгрес українських націоналістів, що покликав до життя Організацію українських націоналістів. Як би не розцінювати значення ОУН, немає сумніву, що їй судилося відограти першорядну роль в найновішій українській історії. За років другої світової війни, коли Відень опинився у складі гітлерівської Великонімецьчини, українська колонія у Відні переходно знову поважно зростає. Тут була досить велика громада наших студентів. Я в той час був чинний у студентському русі і мав честь і приємність виступати з доповідями на терені «Січі», що її тоді очолював мій приятель Євген Пизюр. «Січ» — найстарше українське студентське товариство, засноване ще 1868 року, себто в ранній стадії галицького народовецтва. Зв'язки Михайла Драгоманова з керівниками «Січі», зокрема з Остапом Терлецьким, мали великий вплив на формування радикальної течії в 1870-их роках і становлять важливий епізод в історії української новітньої суспільно-політичної думки. Існування «Січі», як й інших форм українського громадсько-

го життя у Відні, поклала край окупація австрійської столиці радянською армією в 1945 році.

Все це належить до історії й чекає на дослідника, що зуміє це зібрати та закріпити для майбутніх поколінь. Єдине, що залишилося, це парафіяльна греко-католицька церква св. Варвари, заснована ще цісаревою Марією Терезією. Дивним-дивом ця найстарша українська установа у Відні виявилася й найбільш тривалою. Пригадую, коли я заходив до св. Варвари в 1943-44 рр., по неділях уся площа перед церквою була залита такою масою народу, що трудно було пропхатися. Тепер же знайшов я під церквою малу громадку людей, що молодші з-поміж них, як я міг переконатися, розмовляли між собою по-німецьки. Отже проблема асиміляції існує не тільки серед українців у США...

Ніхто не може сказати, чи Відневі ще колинебудь доведеться знов відограти якусь активну роль в житті нашого народу. Але, без уваги на те, що принесе невідоме майбутнє, по «українському Відневі» минувшини залишилася одна дорогоцінна спадщина: матеріяли до нашої історії, що зберігаються в тутешніх бібліотеках і архівах.

За тих десять днів, що їх мені довелося попрацювати в Національній бібліотеці та бібліотеці Інституту східноєвропейської історії Віденського університету, я знайшов силу цінних і дуже рідкісних публікацій до історії Галичини в XIX стол., що за деякими з них я полював безуспішно в Америці роками. Один українсько-американський історик молодшого покоління, Тарас Гунчак, написав свою дисертацію на основі віденських джерел. Житель Відня, о. Теофіл Горникевич від довшого часу веде розшуки в австрійському Державному архіві за документами, що стосуються новітньої історії України, зокрема до австрійської політики супроти України в періоді 1914-28; ця праця виконується з доручення Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського в Філадельфії. Видання цих матеріялів розраховане на кілька томів, що перший з них має повитися найближчого часу.

В особі о. Горникевича я зустрів мого давнього гімназійного катехита з «Головної» у Львові. Я мав велику приємність побачити його не тільки в доброму здоров'ї, але й сповненого бадьорости й енергії, справжнього ентузіяста своєї важливої архівно-історичної праці, що про неї він мені ласкаво уділив інформації. На історичному конгресі був ще один колишній учень о. Горникевича, д-р Теодор Мацьків з Акронського університету (Огайо). Отець Горникевич прийняв нас обоїх надзвичайно щиро й тепло. Для нього ми ще «молоді люди, для яких світ стоїть отвором!» — На вечері, що її українська віденська колонія уладила для учасників конгресу, зустрів я ще одного учителя з львівських гімназійних часів, д-ра Олександра Тисовського. Наша громадськість знає і поважає д-ра Тисовського як основоположника Пласту, молодіжного руху, що запи-

саний в українську історію міжвоєнного періоду в Галичині та на Закарпатті і продовжує свою виховну діяльність серед сучасної діаспорійної української молоді.

Але особливо я бажав відвідати п. Андрія Жука, ветерана української політики та публіцистики, що його високоцінні мемуарно-історичні студії друкувалися й у «Сучасності». Андрій Жук від 1900 року був членом Революційної української партії (РУП), згодом УСДРП, а за роки першої світової війни був одним з керівників Союзу Визволення України. Пан Жук знав обох моїх батьків та чимало моїх приятелів і товаришів, між нами було певне листування, але я ще не мав нагоди зустрічати його особисто. Він прийняв мене сердечно, як старого знайомого. Говорячи з ним, я відчував, що немов доторкаюся моїми руками до живого пульсу традиції. Який колосальний шлях боротьби та страждань пройшов наш народ від 1900 року! Андрій Жук має право сказати, що він проміряв цей шлях, був учасником і свідком того, що діялося на ньому. При розмові пані Жук згадала ненароком, що вона з чоловіком жили на цій самій квартирі, хоч і з перервами, від 1916 року. Скільки в наші кочовничі часи людей, що можуть похвалитися, що вони півстоліття жили в одному помешканні? (Ця подробиця вразила мене тому, що моєю мрією, — не сповненою мрією стихійного «торі», — було завжди: подорожувати по всьому світу, але раз-у-раз вертатися до цього самого дому). Не зважаючи на похилий вік, п. Жук уважно слідкує за українським життям у Радянському Союзі й на еміграції. На його бажання я йому оповідав різні факти та курйози з нашого громадського світу в США.

Хочу закінчити ці записки про Відень на зовсім особисту ноту. Готелеві кімнати наганяють на мене хандру. Коли доводиться зупинитися в готелі, я маю звичку проводити вечір у якомусь льокалі, а вертатися до готелю тільки тоді, коли пора лягати спати. Першого таки вечора у Відні, блукаючи вулицями й вуличками старого міста, я випадково натрапив на каварню-ресторан з привабливою назвою «Галіція». Виявилось, що власниця, пані Ірена, родом з Перемішля. Вона полька, але виростала на нашому селі, де її батьки учителювали, і непогано говорить по-українськи. Стіни льокалю прикрашені світлинами Кракова і Львова. Публіка інтернаціональна, переважно студенти та молоді мистці; при одному столику група японців, при іншому — група угорців, — одні й другі тут постійні гості. Я отаборився в «Галіції» на весь час мого перебування у Відні. Тут вечеряв (польсько-українська кухня!), читав, писав листи, готувався до дискусії на історичному конгресі, умовлявся на побачення з колегами і знайомими. Образ «Галіції» та її симпатичної господині завжди залишиться для мене зв'язаний з спогадами про XII Міжнародний історичний конгрес у Відні.

СПОГАДИ

ВОЛОДИМИР РУДНИЦЬКИЙ: **НА СЛУЖБИ У ФРАНЦУЗЬКОЇ ЮСТИЦІ**

(З а к і н ч е н н я)

Цілком іншого роду були дві справи, головними дієвими особами яких були оскаржені українці, — справи, що яскраво характеризували ставлення австрійців до «авслендерів»-емігрантів.

У в'язниці в Брегенці сидів наш студент Ч., обвинувачувачений разом з одним поляком та угорцем у крадіжці. До тієї самої камери директор в'язниці посадив ще одного «пасажира» — австрійця В., якого арештувала французька жандармерія. Того самого дня увечорі він зголосився в директора з доносом, що, мовляв, його союзники намовляли його до спільної втечі і що вони вже видовбують ложками (?) залізні віконні ґрати. Директор Г. був відомий своєю «твердою рукою», зокрема щодо неавстрійських в'язнів. І він, не перевіривши докладно справи і не провівши трусу в камері, зробив донесення до французької влади, назвавши при цьому всіх трьох слідчих в'язнів «членами небезпечної банди злочинців». У наслідок цього французький прокурор поставив їх у становище оскаржених у плануванні втечі з в'язниці; одночасно він переніс їх з Брегенцу до в'язниці у Фельдкірху. Пан Ч. звернувся до мене з проханням його боронити.

Після розмови з ним та інших моїх досліджень я зібрав такі факти: 1) під час трусу в камері не знайдено жадних ложок, якими вони ніби довбали мур; 2) на видовбанні ґрат звичайними ложками потрібно принаймні три тижні, а свідок В. подав, що вони плянували втечу тієї ж ночі; 3) віконні ґрати не були порушені; 4) свідок В. був нацист; 5) директор Г., увірвавшись у камеру, вилаяв в'язнів «закордонними бандитами», при чому вдарив п. Ч. в лице (грубе порушення службових обов'язків).

На цих фактах і на логічному висновку, що Ч. не мав жадних причин тікати з в'язниці, бо щодо обвинувачення в крадіжці вважав себе цілковито невинним, я побудував свою оборону. На процесі я дуже гостро заплямував поведінку директора в'язниці та свідка В., засипав їх обох питаннями, яких вони не витримали. Я назвав свідка В. провокатором, насланим самим директором, і мав злорадну

втіху, коли вони обидва робили враження перестрашених собачок, які ховають під себе хвости. Мій кієнт Ч. був звільнений від вини, а «пан директор» вийшов із судової залі, обдарувавши мене ненависним поглядом. Згодом я довідався від моїх добрих знайомих з австрійських судових кіл, що згаданий директор погрожував мені: «Цьому собаці, цьому оборонцеві я ще покажу». Але він мені нічого не «показав». Хоч він намагався переконувати брегенцьких в'язнів, щоб вони не ангажували мене як свого оборонця, я все ж таки мусів часто появлятися у в'язниці в Брегенці на побачення з в'язнями. На одному такому побаченні з моїм клієнтом директор цілковито «змінив фронт» і був до мене облесливо ввічливим. А коли по якомусь часі він попав у конфлікт з своєю зверхньою владою, тобто з австрійським окружним судом, який хотів звільнити його з посади, він звернувся до мене про рятунок — оборону перед президентом французького трибуналу в Інсбруці. Я зробив це, і з тієї пори мав у ньому «приятеля», а мої клієнти та всі інші діпстські в'язні в Брегенці не мали з його боку жадних прикростей.

Друга справа.

Австрійська жандармерія в Гецісі вела слідство в справі крадіжки радіоапарату; це слідство довгий час було безуспішне. Але якось жандармерія довідалася, що наш земляк М. М. цікавиться радіоапаратами, скуповує їх та переробляє. Отож зроблено ревізію в помешканні М. М., де знайдено апарат тієї самої марки, що й украдений апарат. Жандармерія не хотіла повірити М., що він набув цей апарат в Інсбруці в заміну за свій, куплений у крамниці в Гецісі; вона не перевірила фактів, поданих М., і не переслухала свідка, який був присутній при заміні; навпаки, нашвидкуруч заарештувала М. і зробила відповідне донесення до французької прокуратури; щодо свідка жандармерія перекутила його прізвище й офіційно заявила, що такий свідок не існує.

На процесі я предклав судові посвідку крамниці про купівлю радіоапарату, представив свідка і довів, що радіо М. є інше, ніж украдене, хоч і тієї самої фабричної марки. Я гостро окреслив поведінку австрійської жандармерії: її недбалство та апріорне вороже ставлення до емігрантів. Всі в залі бачили, як комендант кипів люттям, слухаючи мої аргументи, але мусів мовчати.

Після моєї оборонної промови прокурор попросив президента суду зробити перерву, щоб відбути конференцію втрійку: між президентом, прокурором і мною як оборонцем. На цій конференції прокурор заявив, що хоче відмовитися від оскарження. Я погодився на це, але зажадав увільнюючого вироку, мотивуючи, що при такому вироці справа буде раз назавжди закінчена. Якщо ж прийняти пропозицію прокурора, сама справа залишиться далі відкритою і озлоблений комендант жандармерії захоче помститися на моєму клієнті і робитиме на нього чергові доноси, посилаючися на якісь нові, але знову брехливі факти. І президент, і прокурор погодилися на мою вимогу.

Президент звільнив мого клієнта від вини і при мотивації вироку вказав на обурююче недбайливе та легкодушне ведення слідства і на каригідний донос без будь-яких підстав.

*

Мати справу з гістеричною жінкою — це справжній клопіт. А що вже казати, коли доля зв'яже вас хоч на короткий час з батьком, заслпленим у своїй любові до дочки та переконаним щодо своєї «непомильности»; для такого батька неприступною є думка, що його дитина не мусить бути ангелом, а є звичайною собі людиною з усіма добрими та поганими прикметами.

У січні 1949 мене відвідав старший елегантний та інтелігентний пан з своєю 29-річною дочкою. Він заявив мені, що його дочка має труднощі з французьким судом і отримала акт оскарження про крадіж годинника, персня і торбинки у дочки господині, в якій вони живуть. Він засипав мене купою слів про невинність дочки («неможливо, щоб моя дитина могла подібне вчинити»), говорив про «змову між свідками, австрійською та французькою жандармерією» і про «ординарний акт помсти». Він щораз більше розпалювався. Мені ледве вдалося стримати його безконечні тиради. Я запитав їх, що вони від мене хочуть.

— Передусім, щоб ви взяли оборону моєї дочки, — сказав мій гість, — і звільнили її від цього нечуваного наклепу, образливого для неї і для мене. Щоб ви подбали про відстрочку процесу, який визначений на 29 січня, принаймні на два місяці.

За той час він подасть мені цілий ряд доказів про невинність дочки і про брехливість усіх свідків оскарження. Я звернувся до дочки: — А що ви на це, пані?

Досі вона поводитися спокійно і не обзивалася ні словом.

— Прошу, бороніть мене. Я не винна, я не крапа, — сказала вона. Голос її був тихий, непевний.

Я прийшов до висновку, що вона стоїть під непереможним впливом батька. А, може, її руки не такі вже «не винні», і вона боїться признатися, щоб не вразити батька. По хвилині надуми я сказав, що можу взяти оборону на себе, але не можу прийняти жадних зобов'язань щодо звільнення її від вини і щодо відсунення судового процесу, бо рішення в цих справах належить виключно до компетенції суду. Я можу обіцяти їм тільки совісну працю; весь успіх залежатиме головною мірою від матеріялу, який вони повинні мені дати, щоб спростувати акт оскарження. На цьому наша розмова закінчилася.

У найближчі дні я мав розмову з суддею та прокурором, і вони обидва погодилися відсунути процес аж до 26 березня, щоб обороні дати можливість приготувати докази про невинність оскарженої. Про цю мою «залаштункову умову» я не говорив згаданому панові

нічого, бо я хотів, щоб він довідався про пересунення процесу 29 січня. Справді, тоді після «генералій» та відчитання акту оскарження я поставив відповідно умотивовану пропозицію на відсунення справи і суд цю пропозицію схвалив без опору прокурора. Пан Ф. був дуже задоволений.

Однак тепер почалася для мене справжня морока. Пан Ф. засипував мене довгими листами — «меморандумами», повними обурення на всіх і вся, що «посміли потягнути його дочку (дуже добре виховану даму) до відповідальності перед судом за звичайну крадіжку»; «меморандумами», повними «порад», що я маю робити, і прерізних вимог на мою адресу, зформульованих у дуже категоричній формі. Він, між іншим, вимагав від мене, щоб я за всяку ціну постарався, щоб «справу відібрати від судді М., який неприхильно ставиться до його дочки, і щоб її передати на ведення «президентові суду в Інсбруці, панові Г.». Коли я звернув йому увагу, що на вилучення якогось судді потрібно мати стовідсоткові докази його необ'єктивности, він самовпевнено відповів, що «найкращим доказом є його твердження». Він «радив» мені зробити «інтерес з суддею та прокурором» того роду, щоб процесу взагалі не було, а він, мовляв, складе судові «відповідну грошову кавцію». Він аж ніяк не міг зрозуміти моє обурення на таку пропозицію, яка суперечить законові і професійній етиці адвоката. На мої вимоги, щоб він нарешті подав прізвища відтяжуючих свідків, він виписував у листах до мене найнеймовірніші історії про свої заходи в Інсбруці, щоб мати одного французького офіцера як свідка, який на процесі «провчить усю банду». А накінець гордо заявив, що «найкращим свідком буде він сам» і що він покаже «цій голоті («Гезіндель»), з ким вона має справу».

Упродовж тижнів що кілька днів я отримував такі листи, які виводили мене просто з рівноваги. У мене народжувалося підозріння, що маю справу з психічно хворою людиною. Мені ставало щораз ясніше, що в таких умовах не буде можливо врятувати оскаржену і що її чекає неминучий присуд. Отож треба буде мені вжити всіх зусиль, щоб кара була якнайменшою.

Під час мого перебування у французькому суді в Інсбруці я довідався, що панна Ф. була засуджена два роки тому на вісім місяців в'язниці за — крадіж. Про цей факт Ф. не згадав мені ні словечком, і ця вістка справила на мене пригноблююче враження. Отже — це ще один «цвях у домовину» надій на звільнення панни Ф.

Повернувши до Фельдкірху, я, розсерджений цими фактами, написав листа панові Ф., у якому з'ясував стан справи його дочки і безнадійність виправдання її. Я звернув йому увагу на дивовижність його поведінки і врешті просив його, щоб звільнив мене від обов'язків оборонця. У відповідь на цей лист він прийшов до мене особисто. Між нами мала місце палка та драматична розмова. Коли він заявив, що він навіть і не думає, щоб прийняти назад уже

заплачений ним гонорар, і настоює на моїй обороні, мені не залишалося нічого іншого, як нести цей хрест далі.

Надійшов час процесу. Я їхав до суду в Брегенці цілковито пригноблений, бо я не мав жадних речевих доказів, які могли б свідчити про невинність моєї клієнтки. Зате проти неї були рішучі зізнання трьох свідків: пошкодованої, яка зізнала, що годинник, проданий моєю клієнткою одній дівчині, є її власністю; згаданої дівчини, яка ствердила, що skonфіскований годинник вона купила в моєї клієнтки; власника крамниці годинників, який ствердив, що годинник, принесений згаданою дівчиною до оцінки, був власністю пошкодованої, яка недавно давала цей годинник направляти в нього. Яку вагу матиме проти цих зізнань твердження оскарженої, що вона, мовляв, продала «інший годинник», її власний, і коли єдиним свідком про це може бути — тільки її батько? А skonфіскований годинник лежатиме як «корпус делікти» на столі коло судді. На що я міг рахувати? На симпатичний вигляд підсудної? На моє «щастя»? Чи, може, на факт, що колишнє засудження моєї клієнтки в Інсбруці залишиться для прокурора та судді таємницею? Цього ще дуже мало; справа пропадає. Але не пропацією я вважав надію, що мені вдасться звільнити панну Ф. від вини у двох дальших закидах: крадіж персня і торбинки. Тут оскарження не посідало конкретних доказів і опиралося на здогад.

Перед входом до суду чекав на мене п. Ф., дуже схвилюваний. Він ухопив мене за плече:

— Вона не сміє бути засуджена, бо інакше моє ім'я буде сплюгавлене.

Отож не доля його дочки, а його ім'я для нього найважливіше.

— А чи воно не було сплюгавлене вже два роки тому? — запитав я.

— Отож і тоді вона не була винна. Це все змова. Чуєте? — була його патетична відповідь.

— Так ви думаєте. Однак факти говорять щось інше. Пам'ятайте, що я оборонець, який мусить рахуватися з дійсністю і по своїй найкращій волі допомагати своїм клієнтам, а не якийсь маг, що може заіпнотизувати прокурора, суддю та свідків.

Я ледве відірвався від нього і швидкою ходою попрямував у судову залю. Тут я привітався з моєю клієнткою, яка сиділа спокійно з легкою усмішкою. Я сказав їй декілька підбадьорюючих слів, за які вона тихо подякувала мені. Вона, мабуть, здавала собі справу з безвихідности свого становища.

Сам хід процесу не цікавий. Цього факту не могли змінити гістеричні свідчення батька Ф., який не відповідав безпосередньо на поставлені питання, а вовтузився із «змовою темних духів» проти нього та дочки, із «змовою таємних комуністичних агентів», які хочуть їх обоїх знищити тощо. Суддя, якому вже урвався терпець, перервав його переслухання, закінчивши його як таке, що не має нічого спільного із суттю справи.

Справа попереднього засудження моєї клієнтки не порушувалася під час процесу, і це дало мені іскорку надії на не надто суворий вирок. Моя надія не була даремна. Оскаржену звільнено від закиду краді персня і торбинки, зате визнано її винною у крадіжці годинника і за це засуджено на два місяці в'язниці. На мою думку, такий вирок був легкий. Моя клієнтка була оскаржена на підставі § 171 австрійського кримінального кодексу (злочин краді), і цей параграф передбачає покарання важкою в'язницею від 6 до 12 місяців, а при обтяжуючих обставинах (також рецидивізм) — від одного до п'яти років; вона також була оскаржена на підставі § 460 (проступок краді), який передбачає звичайний арешт до 6 місяців. Суд відхилив злочин за § 171 і скваліфікував її провину як проступок за § 460. І кваліфікація провини, і висота кари без сумніву були успіхом для моєї клієнтки. Вона прийняла його без емоцій, тільки в ту мить, коли суддя наказав воякові відвести її до в'язниці, низько схилила голову. Із сорому? Чи, може, подякувала в душі Богові за умовно щасливе закінчення справи. Вона простягнула мені руку, а коли я їй сказав, що за два-три дні відвідаю її у в'язниці, вона цілковито заспокоїлася і вийшла з залі, не промовивши до батька ні слова.

Не так прийняв присуд п. Ф. Він почав вигукувати про «нечувану несправедливість» і про те, що «так поведуться тільки нацисти та більшовики, а не демократи» тощо. Лише після моїх спроб втихомирити його, мовляв, його можуть арештувати за образу суду, він замовк.

Наступного дня він появився в мене з рішучою вимогою негайно зголосити відклик. Я відповів йому досить різко, що питання відклику я можу вирішити тільки сам після того, як порозуміюся з своєю клієнткою, і що з ним більше вже не говоритиму, а то й не хочу його навіть і бачити. Це не мало жадних наслідків: за два дні я дістав від нього довжелезного листа, повного нових закидів та «порад». Я переконався, що мої підозріння щодо його психічного стану виправдалися. Його безмежна мегаломанія, ненависть до інших людей, манія переслідування, неприродна сліпа заздрість, щоб його доросла дочка не мала власної волі, вказували, що він типовий параноїк, для якого єдиним відповідним місцем є лікарня для психічно хворих.

Я поїхав до Брегенцу, щоб відвідати свою клієнтку. Перед тим я поговорив з директором в'язниці і просив його, щоб по змозі полегшив моїй клієнтці в'язничне життя. Він пообіцяв і, як пізніше виявилось, дотримав слова. Панна Ф. прийняла мене дуже ввічливо: робила враження, ніби визволилася від якогось кошмару. Коли я згадав вимогу її батька про внесення відклику і з'ясував їй безнадійність успіху такого відклику, вона погодилася зі мною:

— Я прошу вас жадного відклику не вносити. Ви і я знаємо, що це даремний труд, до того суд може не тільки такий відклик

відкинути, але також і збільшити кару. Я щаслива, що ця справа закінчена; не хочу про неї більше думати. Два місяці — не довгий час, а він потрібний мені для відпочинку. Батькові скажу, щоб він вас більше не напастував. Ми обоє знаємо, який він є, і за його поведінку я вас перепрошую. Дякую вам за все, що ви для мене зробили, бо без вашої допомоги справа була б для мене куди гіршою. Бажаю вам дальших успіхів.

Одверто визнаю, що поведінка панни Ф. сильно зворушила мене. Я мав перед собою цілком іншу людину. Переживання, пов'язані з її судовою справою, змінили її. Я залишав в'язницю переконаний, що за два місяці вийде з неї не тільки фізично, а й психічно нова людина. А вся історія була для мене доказом, що такий тип, як пан Ф., може затруїти життя адвоката на короткий час, а життя своєї дитини на довгі роки.

*

В неспокійні періоди, як от революції, війни чи повоєнний час, появляються таємничі типи — аферисти, по яких за короткий час гине всякий слід. Вони появляються і зникають як метеори. Хто вони, звідки взялися і куди вони щезають, ніхто не знає. Це можуть бути члени якоїсь міжнародної кримінальної або й політичної організації, як також і різні авантюристи, що на власну руку шукають різних «пригод». Все, що їх стосується, огорнене серпанком таємничості, яку розкрити вдається досить рідко.

З одним таким типом я мав нагоду зустрітися. Якимсь дістаю від директора в'язниці повідомлення, що один з його «підопічних» хоче «конечно» зі мною говорити. Директор поінформував мене, що в'язень «дуже таємнича особа, без будь-яких документів»; що він не хоче нічого говорити про себе; що французи арештували його ніби за нелегальне порушення кордону і що справді йдеться, мабуть, про «якусь серйознішу справу», тому для певности французи тримають його під ключем уже три тижні. Розповідь директора зацікавила мене, і я погодився побачитися з цим в'язнем.

У кімнату побачень, де розмови адвокатів з ув'язненими відбуваються без будь-яких свідків, віч-на-віч, дозорець привів «деліквента». Це була молода, коло 30 років людина. Він зарекомендувався як д-р Б., уродженець та громадянин Аргентини, син багатого землевласника та плянтатора. На мое питання, що йому «болить», він оповів таку історію.

Кілька місяців перед вибухом війни він закінчив університет і вибрався до Європи, щоб «побачити світ». Війна захопила його в Румунії, а коли туди прийшли німці, він утік до Югославії. Там укритався аж до закінчення війни. Потім він хотів дістатися до Італії, але на кордоні його арештували, при чому відібрали документи. По якомусь часі його випустили на волю, і він по різних пригодах опинився в австрійському Тіролі. Він хотів дістатися

у Швайцарію, щоб там зголоситися в аргентинському консульстві. З Тіролю він покочував у Форарльберг, у село Л., що на самому швайцарському кордоні. За допомогою одного мешканця Л. він перейшов до Швайцарії, але тамошня поліція замкнула його назад через кордон, передала в руки французів, які замкнули його у в'язниці. Він відмовився від будь-яких зізнань, навіть не зрадив свого прізвища, рахуючи на те, що французи скоро випустять його на волю, якщо буде мовчати і грати роль «таємничої особи».

Він просив, щоб я взяв його справу в свої руки і подбав про те, щоб він якнайшвидше вийшов на волю. Справа грошей «не грає жадної ролі», — казав він. — «Я не можу тут сидіти, я мушу бути вільним».

Я слухав його розповіді з різними почуттями. Він справив на мене враження інтелігентної та культурної людини, але одночасно я не міг позбутися підозріння, що його оповідання про фантастичні пригоди не зовсім відповідають правді. Я не міг «розкусити», чи його хвилювання щире, чи він тільки добрий актор та спритний психолог, який рахує на моє «м'яке серце». Я заявив йому, що можу прийняти його оборону при умові, що його справу вестиму так, як уважатиму за відповідне, і що те, що він сказав мені, він мусить повторити перед французькою владою; що він, на мою думку, зробив помилку, ховаючись за заслону мовчанки. Щоб вийти на волю, він мусить сказати все про себе французам, бо інакше може наразитися на всілякі підозріння, в наслідок чого його ув'язнення триватиме дуже довго.

Уважно вислухавши мене, він подумав одну хвилину і сказав: «Ви краще знаєте, що для мене добре, тому віддаю себе у ваші руки».

Після розмови з ним я відразу пішов до прокурора, який на питання про причину арешту мого клієнта відповів, що єдиний конкретний закид проти нього — це нелегальний перехід австрійського кордону. Однак справа сама виглядає куди серйозніше: він без документів з'явився, не знати звідки; на всі питання не дає жадної відповіді, навіть не хоче подати свого прізвища. Тому він, прокурор, підозріває, що мій клієнт є, мабуть, членом якоїсь міжнародної підривної організації, і тому він мусить тримати його у в'язниці, поки слідство не виявить чогось конкретного. Я оповів прокуророві про свою розмову з клієнтом і просив його, щоб він доручив списати з затриманим протокол, який буде підставою для внесення акту оскарження про нелегальний перехід кордону. Далі я говорив так: «Маю плян, який може довести, чи мій клієнт говорить правду. Моє враження, що йдеться про молододу людину, яка шукає пригод і яка, опинившись у в'язниці, втратила голову та шукає рятунку в мовчанці. Досі ви маєте тільки нічим не обґрунтовані підозріння і, коли триматимете його далі у в'язниці, при його впертій мовчанці ви таки нічого не довідаєтеся. Як довго можете його тримати? Та ж у вас немає допитів 'третього ступеня'». «Це все правда, — відповів про-

курор. — Але яким способом ми можемо впевнитися, хто він. Ви згадали, що маєте якийсь плян. Чи можете мені виявити його?». «Не гнівайтесь, пане прокуроре, — відповів я, — але покищо я волів би затримати цей плян собі. Однак запевняю вас, що він іде по лінії ваших інтересів у цій справі, і якщо він мені вдасться, ви позбудетеся багатьох клопотів. Ще раз прошу вас послухати моєї щирої поради: поставте п. Б. якнайшвидше перед суд за нелегальний перехід кордону. Коли він вийде на волю, матимете альтернативу: або дати йому пропуск до Швейцарії і відставити його туди вашою жандармерією, або доручити органам безпеки стежити за ним і, якщо ваші підозріння виявляться виправданими, ви завжди матимете можливість знову посадити його під ключ. Говорю з вами не тільки тому, щоб допомогти своєму клієнтові, але також тому, щоб французька влада не мала жадних неприємностей. Ви ж не можете тримати його у слідчій в'язниці безконечно; якщо виявиться, що він справді аргентинський громадянин, ви можете викликати дипломатичну інтервенцію аргентинського уряду. Чи буде вам та високому комісарові приємно, якщо справа опиниться в Парижі?»

Прокурор дав себе перекопати. Ми розійшлися з тим, що він негайно переслухає мого клієнта, внесе проти нього акт оскарження і подбає, щоб процес відбувся у найближчу каденцію, тобто за тиждень. Наступного дня я вислав до Цюріху мого приятеля, швайцарця, щоб він в аргентинському консульстві з'ясував справу мого клієнта, дістав там підтвердження, що його твердження правдиві, і просив консула про відповідного листа. Того самого дня вночі мій приятель привіз мені підписаний консулом лист, в якому стверджувалося, що родина з прізвиськом, яке подає мій клієнт, в Аргентині загальновідома і користується великою пошаною, що мій клієнт очевидно є аргентинським громадянином і що консул просить його можливо якнайшвидше приїхати, щоб виставити йому потрібні офіційні документи.

Я не хотів вірити власним очам. Мене здивував поспіх, з яким консул поставився до цієї справи, не перевіривши її докладно. Консульство могло вислати до Фельдкірху свого представника на розмову з ув'язненим, щоб той переконався щодо правдомовности мого клієнта. Замість цього консул стовідсотково повірив словам мого висланника і виставив такий цінний для мого клієнта документ. Але це їхня справа, подумав я, задоволений, що маю в руках такий документ, який буде «бомбою» на процесі і відчинить ворота в'язниці моєму клієнтові.

Наступного дня я пішов до в'язниці, щоб повідомити д-ра Б. про мої заходи. Він з південноамериканським темпераментом обняв мене і зворушений таким поворотом справи палко дякував мені. Попереднього дня був у нього прокурор з урядовцем і після допиту списав протокол. Мій клієнт послухав моїх вказівок і повторив прокуророві все те, що говорив мені. На кінець він запитав мене про висоту гонорару. Я висловив йому своє задоволення, що він «нарешті прийшов

до розуму», і повідомив його, що процес відбудеться за короткий час і я маю надію побачити його після процесу на волі.

Щодо гонорару я подав йому досить високу суму з огляду на інтервенцію в консульстві. Він обернувся, понишпорив у своєму одязі і, витягнувши купу банкнот, заплатив мені всю суму з висловом подяки. Я ніяк не міг зрозуміти, звідки і як він може мати такі гроші при собі у в'язниці, але вирішив краще не питати його про це.

Через два дні він отримав акт оскарження про нелегальний перехід кордону без будь-яких документів, при чому був визначений реченець процесу — рівно за п'ять днів. Процес не тривав довго: секретар прочитав акт оскарження, підсудний визнав себе винним, прокурор висловив коротку промову, в якій вказав на таємничість особи підсудного, що жадними документами не може довести своєї ідентичності, і на його відмову скласти зізнання; прокурор зажадав «суворого покарання».

Моя оборона була більш-менш така:

Під час війни поставлено у Швейцарії фільм під назвою «Остання шанса», який безпосередньо після закінчення війни мав сильний відгомін в усьому світі і здобув першу нагороду на одному з міжнародних кінофестивалів. Глядачі були до глибини зворушені надлюдськими терпіннями тих, що хотіли втекти з-під нацистського режиму, надлюдськими зусиллями рятувати своє життя в надії на «останню шансу» — дістатися до тодішньої «обітованої землі» Європи, до Швейцарії. Героями фільму були військовополонені англійські офіцери, різні інтелектуалісти і, нарешті, єврейські втікачі з Польщі. Всі вони були вдячні Швейцарії, яка взяла їх під свою опіку і дала їм право притулку. Однак часи змінилися. Хоч війна закінчилася, але миру все ще немає на втомленій терпіннями землі. В Європі все ще існує залізна завіса, за якою мільйони людей живуть у постійному страху за свою свободу та своє життя. Всі вони леліють надією, що й для них прийде якогось дня їхня «остання шанса» і що в залізній завісі відкриється щілина, через яку вони зможуть проковзнути в країни вимріяної волі. Мій клієнт був одним з цих мільйонів. Довгі роки він жив у постійному страху перед нацистськими, а потім перед комуністичними опричниками. Він боїться, щоб його не спіймали як «не бажаного та підозрілого чужинця» і не заслали його в концентраційний табір у сибірській тайзі. Двічі здавалося йому, що він досяг своєї мети — дістатися до свого консульства. Однак часи змінилися і змінилася також Швейцарія. Замість сидіти у вигідному фотелі як гість аргентинського консула і з ним обговорювати можливість повернення на батьківщину, він сидить на лаві оскаржених, бо свободолюбна Швейцарія завершила його назад до Австрії, де він опинився у в'язничній камері без будь-яких документів, що їх він втратив під час своєї довготривалої одіссеї. Це, панове, в коротких словах історія дуже прикрого епізоду в житті мого клієнта; з неї бачимо, що вина підсудного має тільки формальний характер.

Я переконаний, що справедливість буде заспокоєна, коли Високий суд вимірить моему клієнтові кару, яка відповідатиме часові, проведеного ним у слідчій в'язниці. Тому прошу вас, панове, ще сьогодні звільнити мого клієнта з в'язниці і цим дати йому нагоду якнайшвидше попрощатися з «гостинною Європою» і повернути до рідного краю. Але я хотів би також принаймні коротко відповісти панові прокуророві, який зажадав «суворого покарання» за те, що підсудний відмовився раніше відповідати на питання. Вірю, що пан прокурор погодиться зі мною, що можна карати людину тільки за висловлені нею слова, а не за її мовчанку. В народних прислів'ях французького, українського та інших народів сказано, що «мовчанка — це золото». Невже пан прокурор не визнає народної мудрости і не цінить шляхетного металу — золота? Подруге, пан прокурор зробив натяк на таємничість особи підсудного і навіть поставив під сумнів правдивість його прізвища. Щоб розвіяти ці сумніви, я дозволяю собі предкласти Високому судові лист аргентинського консула в Цюріху. Зміст листа є найкращим доказом правдомовности мого клієнта. Вважаю, що мені не вільно цією справою довше забирати Високому судові його дорогоцінний час.

Останній абзац моєї промови та лист зробили своє враження. Після прочитання листа консула суддя та прокурор обмінялися поглядами, а прокурор подивився на мене з усмішкою, похитавши головою. Я зрозумів це як доказ визнання мого пляну, про який я йому колись натякнув. Проголошений вирок у цілому ішов по лінії моєї оборони: після процесу мій клієнт був знову вільною людиною. На прохання я порадив йому, щоб він негайно подбав у французів про пропуск до Швейцарії і поїхав до свого консула. Він обіцяв збити це.

Але яке було моє здивування, коли декілька днів пізніше я довідався, що він не тільки не зголосився за пропуском, але й зник без сліду. Появився і зник неначе метеор. Тоді закралося в мене підозріння, чи «д-р Б.» справді був доктором і називався Б. Все ж таки я завжди згадую його, як милу інтелігентну людину.

*

Прикрою була справа молодой, ще не двадцятьрїчної українки Б., оскарженої за цілий ряд крадіжок: на шкоду французького лїєтенанта — 26 пачок цигарок та авторучки; на шкоду своєї товаришки — різного одягу; на шкоду одного свого знайомого — харчової картки; на шкоду знайомої австрїйки — 450 шїлїнгїв готївкою та оцадної книжечки на 1 000 шїлїнгїв. Оскаржена призналася в крадіжї одягу, грошей та оцадної книжечки, однак вона заперечила крадіж цигарок, авторучки та харчової картки. Вкрадений одяг вона добровільно віддала своїй товаришцї вже наступного дня. Як причину своїх малих злочинів вона подала менї свою вбогїсть та прагнення «принаймні один раз пожити по-людськи».

Мені стало її шкода. Вона дівчина інтелігентна, і я знав, що її інтелігенція буде для неї перед судом радше обтяжуючим, ніж полегшуючим чинником. Отож моїм завданням буде зменшити її провину в очах суддів і цим рятувати її перед надто суворою карою. Я вирішив узяти на допомогу французький чуттєвий комплекс і заграти на струнах сантиментів.

Процес показав, що моя клієнтка говорить правду. Я звернув увагу судові, що стосовно вкраденого одягу, який вона повернула ще перед початком слідства проти неї, вона відповідно до § 187 австрійського кримінального кодексу не може бути карана, і тому я вніс пропозицію скреслити цей пункт в акті оскарження. Прокурор подивився до книжки, що лежала на його столі, і льояльно заявив, що я маю рацію і що він цей пункт оскарження відкликає.

Моя кінцева оборона була така:

Справа панни Б. є типовим післявоєнним явищем. Молода, інтелігентна дівчина опиняється на лаві оскаржених за звичайний нечесний вчинок і все своє життя нестиме з собою тягар присуду, який кидатиме на неї тінь неслави. Але не тільки те, що заторкує її особисте життя, робить наше серце важким. Її справа — це мала ланка довгого ланцюга, якому на ім'я здичавіння звичаїв, занепад моралі серед молоді. В усіх державах, в усіх народів світу ця проблема стає щораз пекучішою, щораз болючішою. Всі, кому добро молоді лежить на серці, прийшли до висновку, що це лихо має свій початок у нездоровій военній та післявоєнній атмосфері. Щораз сильніше лунає голос, що треба рятувати молодь перед цілковитою моральною загибеллю і повернути її знову на рейки етичних законів та зрозуміння суспільного порядку. Моя клієнтка недосвідчена, слабого характеру і без жадної помічної руки, яка хоронила б її перед її легкодушністю та злом, що чатує на кожну молоду людину. Вона пройшла пекло примусової праці в нацистській, гестапівській Німеччині, і коли з закінченням війни цей кошмар розвіявся і моя клієнтка опинилася на волі, вона почула себе неначе оп'янілою і втратила почуття різниці між добром і злом: вона заламалася та зійшла з правильного шляху. Очевидно, за це мусить бути кара. Але кара не може бути такою, щоб ця молода людина заламалася під її тягарем. Кара мусить бути для цієї дівчини силою, в якій вона знайшла б у дальшому житті опір проти всіляких поганих підшептїв. Кожний суд має у розв'язці проблеми молоді важке слово, і в цих справах він повинен бути не тільки оборонцем і сторожем порушеного закону, але також і бути лікарем-виховником, який рятує молоді душі. Мої панове, це — не банальна фраза, це — теза, визнана сучасною кримінологією. В'язниця ніколи не врятує молодої душі, навпаки, вона цю душу цілковито спотворює. Кожна в'язниця, навіть така зразкова, як у Фельдкірху, є школою злочинів. І коли ви, панове судді, хочете врятувати цю молоду людину, то — благаю вас — не посылайте її до в'язниці. Добре зерно в душі підсудної лише почало псуватися. Не допустіть,

щоб гниль поширювалася далі і щоб вона її не затруїла. Подайте цій дівчині руку допомоги, допоможіть їй стати новою, оновленою людиною, допоможіть їй почати нове корисне життя. Я свідомий, що ви мусите виконати свій важкий обов'язок, але виконайте його з суворістю батька. Тому я надіюся, що мої слова знайдуть відгук у вас, і прошу визначити моїй клієнтці умовну кару в'язниці.

Навіть самим способом виголошення промови я старався бути якнайбільше переконливим, але я мав слабу надію, що в суддів викличу прихильну реакцію. Моя ж клієнтка рецидивістка, і тому судді ставитимуться до неї неприхильно. Мені ставало щораз сумніше. Під час промови я чув хлипання моєї клієнтки, яка сиділа позад мене. Здається, що її плач зм'якшив серця суворих суддів в офіцерських мундирах. Присуд звучав: підсудна визнається винною у крадіжці грошової готівки та ощадної книжечки, за це вона засуджується на один рік в'язниці з урахуванням слідчої в'язниці і з відстроченням решти дев'ятох місяців.

Отож моя клієнтка буде на волі за один місяць. Хоч моя перемога не була стовідсоткова, я все ж таки вважав вирок лагідним і спільним успіхом — сліз підсудної та моєї не легкої праці.

Після процесу панна Б., все ще в сльозах, сказала мені «дуже дякую», швидко вхопила мою руку і її поцілувала. Це була моя єдина винагорода. Я боронив її «з уряду», тобто з огляду на її вбогість з призначення суду — безкоштовно.

*

Я зробив би, мабуть, кривду крадій половині людського роду, якби не згадав принаймні ще одну її представницю.

Коли я був гімназистом у Бережанах, моїм катехитом був о. шамбелян Соневицький — об'ємистий, череватий оригінал, великий приятель молоді і щирий її опікун; нерозривно зв'язаний з гімназією та містом, він був учителем трьох поколінь. Лекція релігії здебільшого зводилася в нього до «моральних наук», з яких одна, між іншим, звучала: «Брате (він залюбки звертався так до учнів), де в серці любов, там з розумом бувай здоров» (кінцеве «в» він вимовляв як «ф»).

Це нагадалося мені, коли я взяв на себе оборону молодої дівчини Л. А., оскарженої в злочині за § 144 (знищення власного плоду), за який їй загрожувала кара в'язниці від одного і до п'яти років. Щоб затримати при собі свого коханця, який хотів покинути її, вона сказала йому, що має від нього дитину. Звідкись довідалася про це австрійська жандармерія, а що зверхніх познак вагітності не було і дівчина виглядала вихворілою, жандармерія прийшла до соломонного висновку: стався випадок недозволеного знищення плоду. Дівчину несподівано заарештували на вулиці, замкнули у в'язницю і зробили донесення до французької прокуратури. Не помогли їй запевнення, що вагітність є тільки її вигадкою.

Після розмови з нею я звернувся до прокуратора і, з'ясувавши

Йому справу, поставив внесення негайно звільнити її із слідчої в'язниці та піддати лікарському оглядові. Прокурор погодився і по кількох днях повідомив мене, що лікарський огляд не виявив жадних ознак вагітності та знищення плоду, а тільки те, що в неї колись була жіноча хвороба. У наслідок цього слідство проти неї було припинене. Однак через цю аферу вона втратила свого коханця-австрійця, який скористався з того, що вона вжила «брудного засобу, щоб затримати його при собі», як він висловився.

Отож наш «бережанський Бен Акіба» — о. Соневицький, мав рацію, що і в любові не вільно цілковито затрачати розум.

*

Як правило кримінальні процеси не є приємні для всіх їхніх дієвих осіб: для підсудних, суддів, прокурора та оборонця. Кожний такий процес вимагає від оборонця великої напруги його уваги, щоб не зробити якогось необдуманого, фальшивого кроку, який міг би пошкодити його клієнтові. Тому після кожного процесу оборонець звичайно нервово вичерпаний. Навіть тоді, коли процес відбувається в спокійній атмосфері, без будь-якого «електричного» заряду-сенсації, як от у справах убивства чи статевих збочень; навіть тоді, коли в безнадійній, здавалося б, ситуації оборонець зуміє здобути найбільший успіх, тобто довести до звільнення свого клієнта від вини та кари.

Одного разу з'явився в мене малий чоловік із Швейцарії і з словами «пане меценасе, ви мусите мене рятувати», тицьнув мені в руки якийсь папір. Це був акт оскарження французького суду про порушення § 343 австрійського кримінального кодексу — заробіткове виконання лікарської практики без відповідних студій та законного дозволу. Моє перше враження було, що маю перед собою шарлатана, який використовує наївність хворих людей і видурює від них гроші. Але його особа і правова проблема зацікавили мене, і хоч я знав, що чимало таких «знахарів»-пройдисвітів вештається по всіх країнах, я хотів дещо більше довідатися від нього, тому повів з ним розмову.

— Ви сказали, що я мушу вас рятувати. Насамперед я зобов'язаний знати, хто ви такий і як ви впали в цю халепу. Але звертаю вашу увагу, що мусите бути стовідсотково щирі зі мною, тобто мусите сказати мені всю правду, хоч би вона була для вас якнайнеприємнішою.

— Я називаюся А. Г., уродженець Форарльбергу, але постійно живу у Швейцарії. Не маю високої освіти і не закінчив якоїсь медичної школи, але з молодих років — тепер мені 39 років — я цікавився медициною, болів стражданнями хворих і тільки думав про те, як їм допомогти. Мене зацікавило «природне лікування» («Натургайлкунст») і я почав студювати його, зокрема «діягностику

з очей», бо я знав, що найважливішим є правильна діагноза хвороби. Визначення відповідних ліків — це справа вмілого шукання в медичних підручниках. У Швейцарії існує легальна організація таких «природних лікувальників», членом якої я є. Я знаю, що в Австрії виконання такої практики заборонене, але я не міг опертися внутрішньому наказові помагати нещасливцям.

— А як дійшло до акту оскарження? — запитав я.

— Двоє моїх пацієнтів поскаржилося жандармерії, що я, мовляв, узяв від них забагато грошей за ліки. Жандармерія зробила донос до прокуратури.

— Які були наслідки вашого лікування?

— О, дуже гарні. Я вилікував майже всіх пацієнтів, навіть таких, щодо яких професійні лікарі вже не мали жадних надій. Якщо приймете мою оборону, я можу назвати вам цілий ряд осіб, які підтвердять мої твердження.

— Чому ви звертаєтеся за допомогою саме до мене? Адже тут у місті є аж шість ваших, тобто австрійських, адвокатів?

Він посміхнувся.

— Скажу вам правду, пане докторе. Я звернувся до двох найкращих, як ви кажете, «наших адвокатів», але вони відмовилися. Вони сказали, що, на їх думку, справа безнадійна і що я мушу бути засуджений уже хоч би з формальних причин. В австрійському суді вирок певний, а у французькому... Вони не хочуть ризикувати, вони не вміють знайти спільну мову з французами тощо; вони сказали, що єдиний, хто міг би допомогти мені, — це ви. Одночасно вони звернули мені увагу, що ви не приймаєте кожної справи, що ви не дешеві і що ви, коли тільки приймете оборону, робите все можливе, щоб клієнтові допомогти.

Тепер прийшла черга на мене посміхнутися.

— Ну, добре. Про думку моїх колег про мене взагалі не говорім, а справу мого гонорару покищо залишім на боці. Перед тим я мушу бути переконаний, що вам діється кривда. Як ви, людина не освічена, могли взятися за таку професію?

— Пане меценасе, всім, мабуть, відомо, що початки лікарського знання та професії, що корінь усієї медицини лежить у природі. Тисячі років тому люди, які збагнули таємниці природи, знайшли в ній ліки на всілякі хвороби і поборювали їх успішно. Тоді ж не було університетів з докторськими дипломами та підручників, написаних професорами. У мене совість чиста.

— Чи ви вимагали заплати за свої послуги?

Він зам'явся і по хвилині відповів:

— Ні. Правда, я казав платити гроші, але не за свою працю, а тільки за ліки і на покриття моїх витрат на подорожі тощо.

— Це надто похвально, — перебив я його, — що ви такий ідеаліст. Однак з самого ідеалізму людина не може жити. Які були джерела ваших заробітків?

— Я веду дуже скромне життя і на свої особисті витрати потребу маю мало грошей. Після вилікування мої пацієнти добровільно, з вдячності обдаровували мене відповідними сумами, але я цього не вимагав. Крім цього, я написав дві книжки і співпрацюю в одному гомеопатичному журналі, що дає мені скромний прибуток.

Тепер я зробив останню вирішальну спробу.

— Пане Г., заки скажу своє останнє слово, чи візьму на себе вашу оборону, хочу мати докази на ваші твердження. Чи хочете виставити себе на пробу і поставити діагноз мого здоров'я?

Малому чоловічкові засяли очі. Він без слова посунув руку в кишеню, вийняв електричну лямпочку у формі олівця. «Поверніть свої очі вгору», — сказав він і почав світити лямпочкою то в одне, то в друге око, уважно приглядаючись до них.

— Чи ви хворіли на горлянку? — запитав він.

Я з здивування витріщив очі. Двадцять три роки тому я важко захворів на горлянку, так що мусів двічі на тиждень їздити з Бродів до Львова до лікаря-спеціаліста, а потім мусів поїхати до Щавниці на додаткове лікування. Звідки Г. міг знати про мою хворобу? Ми зустрінулися вперше в житті, він ні від кого не міг довідатися про це, бо ніхто, крім моєї дружини, не знав про це. Я дивився тепер іншими очима на свого гостя, але все ще був недовірливий і підозривав якийсь трюк.

— Чи схочете зробити пробу також з моєю дружиною? — запитав я його. На його згоду я попросив з другої кімнати свою дружину. — Марусю, прошу тебе допомогти панові Г. в одному медичному експерименті. Не бійся нічого.

Моя дружина, здивована, ввічливо привіталася з п. Г. Тоді він до неї:

— Гнедіге Фрав, прошу дивитися просто на мене. — Він засвітив лямпочкою в її очі. — А тепер прошу, вгору. — І знову жмут світла. Він вдивлявся уважно, напружено і, глибоко зідхнувши, сказав: — Ви, пані, мали такі хвороби... — І почав вираховувати всі хвороби, що їх мала моя дружина, з операцією в 1940 році включно.

Дружина й я не хотіли вірити своїм вухам. Я зрозумів, що маю перед собою не якого «мага»-дурисвіта, але людину, обдаровану якимсь надприродним талантом, що його розум звичайної людини, не обізнаної з таємницями медицини, не може схопити. Я ж сам і члени моєї родини та приятелі мали часто справу з лікарями, але досі ніхто з нас не зустрічався з такою метою. Експеримент пана Г. розвіяв мої сумніви. Мені аж ніяк не вільно легковажити його талант: я мушу йому допомогти, і я заявив йому, що приймаю його оборону.

— Але не очікуйте від мене якихось чудес, — сказав я. — Якщо нам вдасться переконати трибунал, що ви виконували свою практику не для заробітку, а з шляхетних мотивів, ми можемо мати шансу на виграш. Тоді суд, може, примружить око на формальне порушення закону. Якщо тільки один свідок заявить під присягою, що ви

вимагали від нього грошей за лікування, ви будете засуджені. Вам, мабуть, ясно, що навіть найменша кара матиме для вас катастрофальні наслідки. Говорю про це, щоб між нами не було якихось недомовлень і щоб у випадку невдачі ви не звалювали вини на мене. Чи вам ясно?

— Розумію вас, пане докторе, і щиро дякую за ваше рішення.

— Ваш процес має відбутися за два тижні. У перший тиждень пришліть до мене добрий десяток ваших пацієнтів. Хочу з кожним з них поговорити, потім виберу кількох, які свідчитимуть на процесі. Якщо хтось з пацієнтів не може прийти до мене, нехай напише мені листа з історією своєї хвороби, вашим способом лікування та наслідками його. Мої колеги вже звернули вам увагу, що я не дешевий оборонець. Але я розумію також, що мої вимоги не можуть перевищувати фінансові спроможності клієнта, тому заплатите мені за оборону стільки то, а на випадок виправдання доплатите мені ще стільки то. Згода?

— Згода, пане докторе. Чи бажаєте, щоб я ствердив це письмово?

— Ні. Мені вистачає вашого слова. Прийдіть до мене за три дні перед процесом, тоді я вже матиму ясний образ вашої справи.

За кілька днів до мене почали зголошуватися пацієнти п. Г. Вони висловлювалися про нього з найбільшими похвалами та визнаннями. Були такі, що твердили, що впродовж років відвідували різних лікарів і даремно витрачали великі гроші; лише Г. цілковитовилікував їх. Я вибрав п'ять свідків: учительку, колишню медсестру, урядовця жандармерії, пароха та одного селянина. Кожний з них хворів на іншу хворобу: туберкульоза, печінка, нирки, ревматизм, нерви. Вони всі радо погодилися бути свідками на процесі. Це давало надію на успіх. Я був переконаний, що з двома свідками оскарження, неосвіченими бауерами, я дам собі раду. Так і сталося. Під зливою моїх питань їхні зізнання вийшли не рішучими; зате мої свідки виступили впевнено і не шкодували слів вдячності на адресу оскарженого. Я бачив, як прокурор все більше ніяковів, а голова суду з щораз більшим зацікавленням прислухувався до перебігу процесу.

Після промови прокурора черга прийшла на мене. Я говорив так:

Пане Президенте, Високий Суде! Сьогодні маємо справу з випадком, які дуже рідко трапляються в судовій залі. Перед нами стоїть також проблема, яка від десятків років публічно обговорюється на сторінках преси, у фахових журналах, а навіть у парламентах; однак без вирішення, яке рахувалося б з щоденним життям, його поступом і — здоровим людським розумом. Це — питання т. зв. «природного лікування» та його виконавців. На одному боці цупке, вперте дотримання бюрократичної системи, яка знає тільки довжелезні аркуші запитів для статистики, урядові печатки і дипломи, що стали непорушними табу заскоружлої бюрократії, а на другому боці — страждаючі хворі люди, єдиним бажанням яких є бути здоровим;

без огляду на те, з чийого боку і з чіїх рук це вимряне здоров'я може прийти.

Був колись і в Австрії час, коли можна було думати, що здоровий розум перемаже трухляву бюрократію та жадобу малих безсердечних людей, які, побоюючись за свої матеріальні інтереси, не хотіли допустити грізної для себе конкуренції, не зважаючи на крик розпачу знесилених хворих. Маю на думці 1937 рік, коли скасовано § 343 — цей нестерпний та контрверсійний параграф. Але радість тривала коротко, бо в 1938 році Австрію окупував німецький Третій райх і згадане скасування втратило силу; коли ж у 1941 році Австрія знову стала суверенною державою, горезвісний § 343 знову набрав чинності. Не наше завдання доходити до джерел та причин цього «вокресіння» і виступати проти закону. Для нас, юристів, навіть найгірший закон мусить залишатися законом. Але ми маємо не тільки право, а й обов'язок у таких випадках злагіднювати і притуплювати вістря закону відповідною інтерпретацією його і старатися застосовувати його до життєвих вимог. Сенс § 343 у тому, щоб оберігати хворих людей перед безсовісними шарлатанами. Ми всі добре знаємо, що деколи здоров'я людини наражене на шкоду з боку патентованого лікаря; тоді для порятунку кличуть знавців «природного лікування», які часто повертають хворим здоров'я. (На цьому місці я прочитав частину однієї статті, де офіційно піднесено заслуги «природного лікування»).

А тепер повертаюся до свого клієнта. Він заявив, що він не винний... Закид, що він продавав ліки, не правдивий. (Тут я детально з'ясував окремі випадки). Чи мій клієнт вчинив комунебудь шкоду? Коли прихильники пана Г. довідалися, що його притягають до судової відповідальності, вони надіслали мені листи, де вони висловлюють йому вдячність за лікування і зголошуються як свідки перед судом. (Відповідні листи я подав голові суду). Хоч пан Г. не має лікарського диплому, він може пред'явити свої наукові праці: у Швейцарії надрукована його книжка п. н. «Про таємницю здорової діагнози», а в Австрії — «Життєвий успіх через здоров'я та пізнання людини», яку опубліковано за дозволом тутешнього крайового уряду; вступне слово до останньої книжки написав лікар д-р Дірноґф з Бад-Гастайну, а державний референт у краї Зальцбург, д-р Гофманн, у листі до мого клієнта висловився якнайпохвальніше про цю книжку. (Цей лист я також подав голові суду). Чи цього всього не вистачає? Я особисто поставився до пана Г. з деяким скептицизмом; я випробував його, жадаючи діагнози мого здоров'я... як також здоров'я моєї дружини... Я переконався, що пан Г. не дурисвіт і не шарлатан... Прошу вас, Пане Президенте, і вас, Пане Прокуроре, поставте і ви мого клієнта на пробу. Я певний, що й ви прийдете до того самого висновку, що я. (Далі я подав характеристику пана Г. як «природного лікувальника»).

...Великий Кнайп, добродій людства, сказав таке: «Не слава —

а часті наклепи та переслідування, не вдячність — а сміх та глум були для мене заплаатою». І Кнайп — з фаху не лікар, а священик, якого глумливо називали «курпфушером» — став славний на весь світ; його революційні методи лікування визнали офіційні лікарські кола і в пошані схилили перед ним свої дипломовані голови, в тому числі також славні паризькі лікарі д-р Рюксель та д-р Рюст. А мій клієнт людина скромна. В нього єдине бажання: допомагати нещасливим хворим. Справді, він не заслужив на те, щоб сидіти тут на лаві оскаржених як звичайний злодій. Він борець за здоров'я суспільства, і як для такого я прошу виправдання.

На питання голови суду, чи прокурор хоче мені відповісти, той відмовився від слова. У залі помітне напруження, бо й справа не буденна. Мої австрійські колеги-адвокати та численна публіка приязно усміхалися до мене. Голова суду закінчив свої записки і за хвилину проголосив вирок: суд визнає оскарженого Г. не винним у закинутих йому проступках. Після цього слідувала мотивація, до речі, побудована на тезах оборони. У залі зчинився шум, яким публіка схвалювала вирок.

Я не думав тоді, що цей процес буде моїм останнім великим успіхом. За два місяці мене в Австрії вже не було. Як я згодом довідався, точні звіти про процес появились у швейцарських газетах та в австрійському «Гомеопатичному журналі». Я вже не мав можливості капіталізувати моральний успіх цього процесу.

Часто думаю про цього малого чоловіка з палаючим блиском фанатизму в очах. Вірю, що не буде зрадою професійної таємниці і що мій колишній клієнт не погнівається на мене, коли виявлю його призвище. Він — Альойз Гельрїгер із Шрунсу у Швейцарії.

*

На цьому треба закінчити розповідь, щоб не нудити шановних читачів. Я свідомо оминув багато інших справ, як шпигунство, фальшування документів одним мистцем-графіком, нелегальну торгівлю зброєю, донощиттво в концентраційних таборах тощо. З понад сотні судових справ, які перейшли через мої руки, я вибрав тільки кілька, може, й не найхарактерніші та найтипівіші. При писанні цих спогадів я користувався своїми записками та офіційними актами, що їх я повіз з собою за океан. Фрагменти з моїх оборонних промов (переклади з німецької) я навів не тому, щоб «пописатися красномовством», а щоб показати, які методи я вживав перед французами. Я переконався, що ці методи були правильні та доцільні. Це підтвердив також колишній голова суду майор Ноге, — за фахом адвокат, суворий суддя і пострах для усіх підсудних та їхніх оборонців, — який на своєму прощальному вечорі заявив, що під час моїх виступів у суді завжди мав враження, що має перед собою не чужинця, а французького адвоката. Коли на його питання, в якому французькому університеті я студював і пізнав психіку французького суду, він

дістав відповідь, що я Франції в своєму житті не бачив і що моїми вчителями французької психології були... автори кримінальних повістей, він засміявся з цього мого «дотепу».

Впродовж трьох років я був неначе «маятник у годиннику» — я «коливався» між Фельдкірхом, Інсбруком і Брегенцом: в'язниці, де я відвідував своїх клієнтів; бюро судів, де студіював акти справ; конференції з суддями та прокурорами; інтервенції у французьких та австрійських урядах і, нарешті, судові зали, де я боровся за долю своїх клієнтів. У свої оборонні промови та в оборону взагалі я вкладав багато праці, щоб клієнтові дати «якнайкращий товар», за якого він платив, але також і тому, що я виходив із засади, що мені, українському адвокату, не вільно компромітуватися і що кожна моя невдача, яка мала б своє джерело в невідповідності самої справи і в поганому веденні її, буде компромітацією і моєї особи, і українського імені як такого. Тим більше, що на кожному процесі судові зали були забиті публікою — австрійською та різнонаціональною діпистською.

Я здобував симпатію та пошану у французів і австрійських адвокатів. Останні намовляли мене залишитися в Австрії, де я як колишній австрійський офіцер міг би дістати австрійське громадянство. Пропозиція чи порада були принадні. Але серед загальної гарячки еміграції за океан я вирішив виїхати до США. Сьогодні, після 16-річного перебування в «країні всіляких можливостей», в мене виникають серйозні сумніви, чи тодішнє рішення було правильне.

У червні 1949 року ми з дружиною отримали в американському консульстві в Інсбруці візи. Коли я повідомив президента французького суду Гіршперже про цю «радісну для мене новину», він здивувався і кілька разів повторив: «Це не можливе». Він телефонічно сполучився з американським консулом і просив його відкласти мій виїзд принаймні на кілька місяців, аргументуючи своє прохання, що я ще потрібний судові, що деякі справи не закінчені тощо. Відповідь консула була проста: він не може робити жадних винятків, а я маю повне право не користуватися дозволом на виїзд до Америки; у такому випадку може зайти можливість, що я пізніше взагалі до США не дістануся. Отож мені не залишалося нічого іншого, як попрощатися з президентом Гіршперже. Ми обидва були зворушені. Після цього я зайшов до прокурора та до канцелярських урядовців, які завжди зустрічали мене з надзвичайною ввічливістю і йшли мені «на руку», коли я потребував їхніх приятельських послуг.

З судового будинку я виїшов з мішаними почуттями. Знову впала одна завіса в моєму житті. Як виглядатиме його черговий етап у США? Я мав враження, що я опинився над глибокою безоднею, яка тягне мене до себе, і я не маю сил їй опертися. Залишалося тільки сказати: «Нехай буде воля Твоя...» І з важким серцем пірнути у велике невідоме по другому боці Атлантійського океану.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Що таке критика?

THE CRITICAL MOMENT. LITERARY CRITICISM IN THE 1960s, ESSAYS FROM THE LONDON TIMES LITERARY SUPPLEMENT. New York, McGraw Hill, 1964. 164 pp.

КРИТИЧНА ХВИЛИНА. ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА В 1960 РР. Есеї з «Літературного додатку» лондонського «Таймсу». Нью-Йорк, 1964. 164 стор.

У 1963 році щотижневий літературний додаток «Таймсу» провів опит про стан сучасної літературної критики. Відповіли на нього сімнадцять американських, англійських і європейських літературознавців. Надруковані спершу в часописі, ці відповіді-есеї були видані два роки тому з передмовою, в якій анонімні редактори «Літературного додатку» так визначили завдання опиту:

«Людина досі не мала великих успіхів у зміні фізичних кліматів, у яких вона живе. З кліматами поглядів їй часом щастить трохи більше. Друкуванням у числах за 20 липня й 27 вересня 1963 есеїв, що поміщені в цьому збірнику, „Літературний додаток” „Таймсу” хотів установити відкритіший та, може, плідніший контакт між дуже відмінними кліматами ідей у літературній критиці, які існують поруч, часто без жодних взаємовпливів, сьогодні в Європі й Америці».

Потреба цього обміну думками посталала з скрутного становища, в якому перебувають усі учасники, з становища, в якому вони «... самі борються проти того, що здається їм помилковим, зведеним нанівець або просто недоречним умонастроєм, і надто міцно тримаються за свої власні обережні формулювання».

Англійська участь в обміні думками, зазначають редактори, належить до традиції, яку розпочав М. Арнольд і продовжили спільним зусиллям Т. С. Еліот, проф. І. А. Річардо і д-р Ф. Р. Лівіс. Від Еліота

сучасні критики перебрали ідею, що поетова сила організувати свій матеріал пов'язана з зрілістю, — «з зрілістю надзвичайно розвинуеною, але яка в основному не різниться від тієї зрілості, про яку сьогодні говорять експерти від педагогіки, а то й мирові судді». Ця зрілість поета характеризується «... справжньою свідомістю різноманітності світу, вмінням проникати в почуття інших людей, глибокою, палкою цілеспрямованістю і здібністю керувати всіма почуттями, здобутими з цих сил, способом, який кінець-кінцем пройнятий любов'ю і раціональним».

З метою встановити, чи даний літературний твір відзеркалює такі якості, і оцінюють твір серйозні критики, твердять редактори.

Джордж Стайнер, автор есею «Гуманна грамотність», виходить з засади, що роль критика, порівняно до ролі письменника, другорядна, що сьогодні це забувається («сучасна хвилина насичена автономною критичною енергією і престижем») і що жахиття останніх десятиріч не тільки впливають на первинний матеріал письменника — на суму й потенцію людської поведінки, — а й ставлять питання, чи не з'явився розрив між тим «моральним розумом», що виховується на літературі, і тим розумом, якого вимагає політична й соціальна дія. У цьому контексті Стайнер накреслює триєдине завдання критики. Поперше, критика має вибирати з усієї успадкованої літератури те, що варто пере-

читувати, те, що входить у діалог з живим. Подруге, вона може встановлювати зв'язки:

«У добу, коли швидкість технічних комунікацій фактично захищає настірливі ідеологічні й політичні бар'єри, критик може діяти як посередник і опікун. Одне з його завдань — пильнувати, щоб політичний режим не знищив або не перекрутив творчість письменника, щоб попіл спалених книжок був зібраний і розшифрований. Встановлюючи діалог між минулим і теперішнім, критик водночас має пробувати тримати відкритими комунікаційні лінії між мовами й культурами, Шовінізм спустошив політику; він не має місця в літературі. Критик ... не людина, що сидить на своїй печі».

Потрете, критик мусить ставити місцеві свої доби питання, чи воно не тільки являє собою технічний поступ або рафінування, а й чи воно додає, чи забирає від зменшених резервів морального розуму. Але критик має питати — не кпяти або цензурувати. І коли поліцей та цензор питають письменника, тоді критик звертається лише до книжки. Наприкінці свого есею Стайнер з'ясує своє поняття гуманної грамотності:

«У тій великій бесіді з живими мерцями, яку ми називаємо читанням, наша роля не пасивна. Коли вона більша, ніж мрійність або байдужий апетит, що постав з нудьги, тоді читання — це спосіб діяти. Ми вступаємо в бій з присутністю, голосом книжки. Ми дозволяємо йому ввійти, хоча й обережно, в наше найглибше нутро. Велика поема, класичний роман опановують нас, вони атакують і захоплюють фортифіковані місця нашої свідомости. Вони володіють нашою увагою та бажанням брутално й дивно. Люди, які палять книги, знають, що вони роблять...»

«Читати добре — це значить брати великий ризик. Це значить обеззброювати свою особистість, своє самовладання. У ранніх стадіях епілепсії з'являється характеристичне сновиддя (Достоевський оповідає

про нього). Людина якось звільняється від тіла. Оглядаючись, вона бачить себе й відчуває раптовий, скажений страх. Друга присутність увиходить у особу, і немає шляху повороту. Відчуваючи цей страх, розум помацки йде до гострого пробудження. І так воно повинно бути тоді, коли ми беремо в руки зразковий твір літератури, філософії або публіцистики. Твір може так оволодіти нами, що ми ходимо тимчасово у страху перед собою і не пізнаємо самих себе. Той, хто, прочитавши Кафкове «Перетворення», може дивитись у дзеркало не здригаючись, уміє читати друк, але він неграмотний в єдиному важливому розумінні слова».

Рене Велека, автор есею «Деякі принципи критики», редактори видання називають англосаксом, хоча Велек підкреслює, що народився в Чехії і далі цікавиться чеською літературою всупереч тому, що довгий час живе в Америці. (Англійське упередження редакторів особливо помітне тут: навіть уродженці Америки не конче англосакси). Велек, автор ґрунтовних праць «Теорія літератури» та «Критичні поняття», пише:

«Якщо ми хочемо здобутися на послідовну теорію літератури, мусимо зробити те, що роблять усі інші науки: ізолювати наш об'єкт, установити наш предмет, розрізнити вивчення літератури від сусідніх дисциплін. Повинно бути очевидним, що літературний твір є головний предмет теорії літератури — не біографія чи психологія автора і не соціальне тло чи емоційний відгук читача... Я думаю, що вивчення зовнішніх обставин, у яких перебуває література, далеко переросло інтерес до самих творів, що літературознавство втратило свій центр, стало тотожним з історією культури, з *Allerleiwissenschaft* Карляйля.

«Цей наголос на самому творі, на його „літературності“, на різниці між місцевістю і життям викликав закид в „естетизмі“ або „формалізмі“... Але визнання автономії мистецтва не означає естетизму в тому сенсі, що його розуміли наприкін-

ці останнього сторіччя. У тому сенсі „естетизм” — це панестетизм, незаконна спроба поширити естетичні критерії на етику, політику, релігію й метафізику. Навпаки, я вимагаю розрізнення цих ділянок і вважаю навантаження літератури (та й інших мистецтв) функціями, що їх вона не може виконати, за ведмежу послугу...

«Визнання різниці між життям і мистецтвом, онтологічної прогалини між витвором розуму, мовною структурою і подіями в „справжньому житті”, яке та структура відзеркалює, не означає і не може означати, що художній твір — це лише пуста гра формами, відокремлена від дійсності. Стосунок мистецтва до дійсності не такий простий, як натуралістичні теорії копіювання або імітації чи марксистського „відзеркалення” припускають. „Реалізм” — не єдина мистецька метода. Вона виключає три чверті світової літератури, вона применшує роль уяви та „творчість” особистості».

Далі Велек наголошує потребу порівняльного літературознавства і водночас підкреслює:

«Воно не сміє бути сухою, академічною справою у вивченні зовнішніх впливів, репутацій, міграцій тем тощо, але має бути розглядом єдності літератури, особливо західної: розглядом її великих течій, епох, рухів. „Порівняльна література”, можливо, не відповідний термін. Ідеально ми повинні просто вивчати літературу без мовних обмежень, вважати всю літературу за нашу ділянку, мати професорів літератури, а не англійської, французької чи німецької літератури так, як ми маємо професорів філософії чи історії. Ідеально, Схід теж треба було б включити в поле нашої діяльності, а порівняльна поетика повинна черпати з усіх літератур, зокрема тих, що постали без взаємозв'язків із Заходом».

В. В. Робсон ставить питання, «чи достить самих літературних вартостей» для оцінки твору. І відповідає, що потрібно взяти під увагу й зневажену сьогодні «щирість» автора.

Ця щирість повинна вказувати на глибоке самозоб'язання автора, яке, проте, дуже відмінне від тієї заангажованої настанови, що не дозволяє авторові відзеркалювати щирості, яка досягається самодисципліною. Читач відчуває цю щирість тоді, коли бачить, що письменник в уяві пережив те, що його твір стверджує або відкидає.

Грегем Гов, як й інші англійські критики, цікавиться функцією уяви, яку він розглядає на тлі ефемерности критики. Виконавши свій обов'язок виховувати молодь, освічувати публіку й оцінювати нові появи, вона зникає в забутті.

«Єдина критика, яка являє собою більш, ніж тимчасову послугу, — це та критика, яка сама перетворюється на літературу, яку читають не задля її аргументів і поглядів, а задля того, що вона є незалежне джерело літературного задоволення. Це гострий засуд ретельності й вчення, але треба сказати, що найдрібніший ліричний вірш має кращі шанси проіснувати, ніж найсерйозніший критичний трактат.

«Модерна глибинна психологія відкрила нам одну велику істину про те, що в психічному житті нічого не втрачається і не замінюється. Те, що давно відійшло від свідомості, як позитивне вірування, існує на дні як образ, схильність і емоційна потреба. Життєвий обов'язок для нас — зрозуміти ці сили. Життєвий обов'язок для нас — пізнавати й розуміти наших батьків, не тому, що вони завжди мають слухність, а тому, що вони наші батьки. Сьогодні, коли діють озброєні сили зміни, ця істина стоїть перед загрозою забуття. Я вірю, що найважливіше завдання критики, — продовжити континуїтет або відтворити його там, де він втрачений, — не з антикварських міркувань, а для того, щоб ми могли жити в теперішньому та зустрічати майбутнє з силами, що належно обґрунтовані.

«Якщо найвищою метою літератури є створення сприйнятливої міту, то її треба постійно мати на увазі. Її не можна досягти знищен-

ням мітів минулих віків і побудуванням фальшивоблискучого хмародера на сипкій рішці. І не можна її досягти побожною або забобонною реставрацією. Історичне завдання літературної уяви можна продовжити тільки зрозумінням і прийняттям мітів минулих віків тому, що вони частина нашого ества, і створенням, на базі того зрозуміння, нового міту, який ми бачимо неясно й переривисто».

*

У другій частині книжки поміщені есеї, в яких європейці — італійці, французи, швайцарець, еспанець, німець і поляк — відповіли на п'ять питань:

1. «Чи на вас вплинули новітні англійські або американські критики?»

2. «Що ви думаєте про їх критичний підхід, наскільки він відомий вам?»

3. «Наскільки англосакський підхід до літератури розходиться з вашими власними критичними принципами?»

4. «Які ваші критичні принципи, і чи розвинулися вони відтоді, коли ви їх уперше висловили?»

5. «Чого ви вимагаєте від літератури, і які книжки відповідають вашим теперішнім вимогам?»

Реймон Пікар стверджує, що у Франції англоамериканська критика не відома; англо-американська белетристика натомість «становить частину спадщини пересічного французького читача». Причина цього стану та, що тільки мала група знавців цікавиться критикою. До того ж існує поширений погляд, що для літератури кожної нації є відповідні національні критичні методи. Французька критика переживає поважну кризу: «чи критика повинна існувати, що має бути її предметом, які мають бути її методи?»

З цього переказу змісту есею Пікара повинне стати ясным, що він не відповів прямо на поставлені питання. Так поставилися до питань й інші критики. Кожен волів уживати їх тільки як вихідну точку для своїх завваг.

Еміліо Чечі, наприклад, питає «Чи емпірицизм занадто місцевий?» Але далі він сам уникає відповіді на своє питання і робить висновок, що «в теперішньому безладді... бажаним і актуальним було б зближення й взаємне пристосування академічного світу та вільних або „журналістичних” критиків. Їх обопільна стриваність і підозріння шкодять і їм і, насамперед, читачеві».

Роллан Барт, автор есею «Критика як мова», не зацікавлений ані безладом у критиці, ані стосунком літературного твору до життя. Питання «реалізму» й «вартості» стоять для нього осторонь. Він дуже цікавиться проте тими семантичними системами, якими є поеми й романи:

«...завдання (критики — М. Ц.) — шукати не форми „істини”, а форми „правильності”. Сама собою мова не може бути правдива або неправдива; вона або правильна або неправильна. Вона правильна тоді, коли становить послідовну систему знаків. Заколи літературної мови стосуються не відповідності тієї мови до дійсності... а тільки того, чи вона узгіднена з системою знаків, якою автор користується».

Умберто Еко, професор Туринського університету, досліджує сучасну поетику й стилістику популярної літератури, включно з «каміксами». В есеї «Аналіза структури» він описує свою працю:

«Мої найновіші досліді в сучасній поезії являють собою спробу збудувати модель поетики, який показував би глибоке перетворення, що відбувається тепер у наших уявленнях про мистецтво. Від Джойса до серійної музики, від абстрактного маларства до фільмів Антоньйоні мистецький твір усе більше стає орега аперта — відкритим, багатозначним твором, який, замість зображення послідовного і впорядкованого світу, простує до висловлення „діяпазону” значень, „поля” можливостей, і для цього все більше вимагає свідомого втручання, оперативного вибору у читача. Встановлюючи цей модель відкритого твору, я використав інформаційну те-

орію... Водночас я пробував встановити стосунок між цим естетичним моделем й іншими моделями у сфері сучасної культури — від фізики та її методологічних моделей до моделей багатовартісної логіки, психології тощо. Я пробував таким робом показати єдність різних аспектів теперішньої культурної хвилини».

Дамасо Альонзо, професор романської філології в Мадридському університеті, представлений в збірці есеєм «До пізнання літературних творів»:

«Мене цікавить така критика, в якій спостерігач стоїть перед літературним твором, сповнений бажання проникнути в глибину й субстанцію живого унікального твору... Тож ми хочемо науково пізнати „справжні“ літературні твори, (Альонзо має на увазі ті твори, що кожне покоління читає й наново тлумачить — М. Ц.). Багато людей стояло перед цією проблемою, і тепер питання уже старе: чи можна сформулювати закони для розумових наук — у нашому випадкові для гіпотетичної науки літератури — на моделі природознавчих наук?»

Очевидно, що ні, відповідає Альонзо. Тоді, як природознавчі науки шукають спільного в усіх явищах, критика шукає того, що робить літературний твір відмінним від усіх інших, «Літературний твір існує завдяки тому, що в ньому неперороче й унікальне своїм способом буття».

*

Найближчий українському читачеві, можливо, буде останній есей у збірці, який належить перу Яна Котта, професора історії польської літератури у Варшавському університеті і автора книжки «Ескізи про Шекспіра», яка появилася недавно англійською та французькою мовами. Розглядаючи питання впливу англо-американської критики на інтелектуальне життя Польщі, Котт заявляє, що цей вплив дуже малий, хоч англійська критика в ширшому розумінні слова (включаючи філософський та науковий есей) відома польським інтелектуалам ще від часів вісімнадцятого сторіччя. Вплив

самої літературної критики малий тому, пише Котт не цілком логічно, що до 1939 року освічений поляк частіше володів німецькою, французькою або російською мовами, ніж англійською. Але під час другої світової війни багато поляків познайомилися з мовою, а по війні з'явилась група англо-польських письменників, які цілком двомовні.

Саме ця група являє собою природний міст між англосакським мисленням і літературним життям у Польщі.

А по 1955 році американські письменники, зокрема Гемінгвей і Фолкнер, перекладені й читані в Польщі, сильно вплинули на стиль і, до деякої міри, навіть на світогляд молодшого покоління. Далі Котт наводить анекдоту про професора зоології з Варшави або Кракова, який на міжнародному з'їзді науковців прочитав доповідь на тему «Слон і польське питання», і порівнює його до польських критиків. Вони, мовляв, марксистичні, ліберали або католики. Вони зацікавлені в екзистенціалізмі, структуралізмі та багатьох інших проблемах, які, згідно з Коттом, не мають багато спільного з літературою.

«Усе ж таки в наслідок саме цих експериментів польська критика має багато нових і важливих речей сказати навіть закордонному читачеві. У драматичних подіях останнього десятиріччя польська критика відіграла важливу і, в багатьох випадках, піонерську роллю. Вона перестала бути провінційною. У всіх діалогах між Сходом і Заходом голос польської критики завжди незалежний, а часто й вартий уваги».

А далі Котт пише:

«У 19 сторіччі, в добу обмеженої свободи, літературу часто називали сумлінням народу. У той же час критику своєю чергою вважали за сумління літератури. Завдання критики було умовляти літературу виконувати свої національні й суспільні обов'язки. Згідно з цими ідеями, література мала бути дидактичною, а критика вдвічі дидактичною».

«Я гадаю, що таке традиційне навантаження, якого не можна ніколи

всуціль позбутися, найкраще пояснює різницю між англосакською і польською літературною критикою. Тягар, без сумніву, обмежує, але водночас він являє собою силу літературної критики в Польщі. Завдяки йому, ця критика ніколи не є виключно професійна і рідко коли обмежується елітою. Вона годується не тільки літературою, а й історичним досвідом.

*

Чи український критик міг би сказати міжнародній публіці, що наша критика може сказати багато нових і важливих речей і що вона не провінційна? Наївне питання. Українська критика не те що неспроможна оцінювати клясику світової літератури, вона не змогла оцінити, згідно з сучасними вимогами, свою національну спадщину. Усвідомимо, що вона не спромоглась дати оцінки свого й чужого, і поставимо друге питання: чи завинили тільки несприятливі політичні обставини, які стримали розвиток усєї української культури? Скажімо одверто, завинили й ми. А сказавши це, розгляньмо таке явище. Сьогодні в Англії, на відміну від континентальних країн, панує, як свідчить ця збірка есеїв, критична думка, яку можна назвати «підвищеним народництвом». Це народництво не пояснює наївно форми літератури соціальним тлом, як це робить марксистська критика, але для нього важливим є ступінь корисності твору для читача, функція твору в суспільстві. Українська критика — радянська й еміграційна — стоїть близько до такого народництва, не віддалившись

від своєї народницької традиції. Тож українським критикам логічно легше було б засвоїти англійський підхід, ніж, скажімо, підхід структуралістів. Яка була б з того користь? Вивченням і використанням найкращих досягнень англійської критики українські критики могли б здобути доступ до літературних кіл Заходу, не виходячи кінце поза межі своєї традиції, поза межі, у випадку радянських критиків, соцреалізму. А українським еміграційним критикам, яким не личить оглядатися набік і виправдуватися, либонь ніщо не шкодить обіруч черпати з знання Заходу та пристосовувати здобуте до української літературної дійсності. Замало нам показувати на тих кілька одиниць серед нас, які спромоглися це зробити, а решті критиків дозволяти сидіти на своїй печі.

І нарешті, чи не час нам, українцям на Заході, започаткувати з українцями на Сході спокійну й взаємно толерантну дискусію про стан української критики? Уникати дискусії відповіддю, що радянські українці не хочуть або не можуть приступити до неї — це значить припинювати себе й недоцінювати їх. А коли ми побачимо, що ми маємо, а чого не маємо, що ми зробили, а що лишається зробити, тоді, може, прийде час, коли всі ми, яким справа української літератури на серці, могли б приступити до розмови з Заходом, розмови, можливо, в якій по нашій стороні не буде менше відповідей, ніж питань.

М. ЦАРИННИК

Нове видання збірки праць Степана Смалья-Стоцького

Збірка праць академіка Степана Смалья-Стоцького під назвою «Інтерпретації творчості Шевченка» вийшла вперше у виданні Українського Наукового Інституту в Варшаві у 1934 році як ювілейне видання в 120-ліття з дня народження Шевченка і в 75-ліття народження автора «Інтерпретацій». На жаль, ця

праця ширшим колам мало відома, бо вийшла в малому тиражі. А на Україні в радянській двогомній бібліографії літератури про творчість Шевченка, що її видала Академія наук УРСР у 1963 році, немає навіть згадки про «Інтерпретації» Степана Смалья-Стоцького.

Щоб цю прогалину заповнити,

Наукове Товариство імені Шевченка в Америці й випустило недавно в світ друге видання цієї збірки як «Записки Наукового Товариства імені Шевченка», том 179.

Ще Василь Сімович у передмові до першого видання «Інтерпретацій» писав, що для нього є великою втіхою вихід у світ окремою збіркою інтерпретацій його вчителя. Особливо важливе, що з кожною інтерпретацією зв'язаний цілий ряд дуже важливих питань: біографія, економічні й соціальні обставини та духовне оточення, серед якого доводилося поетові жити і працювати. Адже на основі всього цього й складався світогляд Шевченка, який на все мусів по-своєму реагувати в своїх творах. Тому всі твори Шевченка — це перше джерело, щоб зрозуміти поета.

Своєрідною особливістю «Інтерпретацій» Смаль-Стоцького є те, що він застосував нову методу вивчення творчості Шевченка. Щоб зрозуміти Шевченка, треба підходити до окремих його творів з позицій не тільки самого твору, який аналізуєш, але й у зв'язку з творами, написаними в той самий період, та з іншими його творами — поетичними, оповіданнями, щоденником і листуванням. Саме такий підхід до вивчення творчості Шевченка і панував у семінарських вправах, що ними керував професор Степан Смаль-Стоцький у Чернівецькому університеті. Василь Сімович, учень Степана Смаль-Стоцького, згадуючи про часи праці в цьому семінарі, пише, що так докладно й так різнобічно не розбирали Шевченка ні в одному університеті тодішньої Австрії, як це робилося в семінарських вправах професора Смаль-Стоцького. Ця метода в зовсім іншому світлі виявляла студентам Шевченка, ніж думали тоді; вона відкидала всякі вагання, які міг би дехто мати, вириваючи з цілої творчості Шевченка окремі поеми і навіть окремі фрази.

Метода праці Степана Смаль-Стоцького робила незрозумілі на перший погляд Шевченкові поеми ясними, зрозумілими. Доказом цьо-

го є видана в 1915 році перша спроба інтерпретації поеми «Великий льох» Василя Сімовича. Саме цю інтерпретацію й зроблено методом Степана Смаль-Стоцького.

Збірка статей Степана Смаль-Стоцького присвячена інтерпретації таких окремих творів Шевченка: «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Великий льох», «Посланіє», «Сон» та інші. До збірки входять також окремі його статті: «Шевченко — співець України», «Шевченкова етика», «Чому Тараса Шевченка називаємо генієм», «Обов'язки української науки супроти Шевченка», «Шевченкові думи», «Ритміка Шевченкових поезій».

Всі ці статті та інтерпретації вражають оригінальністю викладу і пояснень і безперечно заслуговують на увагу наших сучасних літературознавців і зокрема шевченкознавців.

Так, в інтерпретації поеми «Іван Підкова» Смаль-Стоцький пише, що без жадної аналізи твору люди дуже часто зовсім фальшиво бачать у творі те, чого там немає. Треба докладно проаналізувати твір, щоб поза зверхніми, стилістичними ефектами схопити ідейний зміст, схопити дійсну правдиву думку поета і пізнати всю мистецьку його силу. Це й дало йому підставу до заперечення історичності цього твору. Образи запорожців, мовляв, не є ніяка історія, це — цілком оригінальний твір, який виявляє все поетичне мистецтво Шевченка. Історичним він вважає такі поеми, які дають суцільний малюнок якоїсь історичної доби, як, наприклад, «Гайдамаки», «Гамалія», «Іван Гус», «Неофіти». Але не можна вважати історичними ні «Іван Підкова», ні «Тарасова ніч», де головним мотивом є сучасність. Головне, як пише Смаль-Стоцький, це уміти читати поезії Шевченка, де кожне слово повне поетичної символіки, багатозначне і не надаремно сказане.

У поезії «Великий льох» Смаль-Стоцький вбачає зовсім інший мотив, ніж думали інші дослідники. Тут, на його думку, Шевченко дав

«найтоншу аналізу дійсности», дав її в поетичній формі.

В інтерпретації «Послання» Смаль-Стоцький дає гостру критику тих дослідників, що не так розуміли цю поему, як треба розуміти, тобто, розуміли, ніби Шевченко втратив віру в козацькі ідеали, що нібито він осудив народні традиції і що, нарешті, аж у 1843 році він почав виявляти правдивий патріотизм, позбувшись, мовляв, старокозацького забарвлення. Степан Смаль-Стоцький виступав проти цих поглядів ще в університетському семінарі, розкриваючи правду. А далі вже докладно аналізував цю поему в «Інтерпретаціях», твердячи, що Шевченко в «Посланні» бажає приєднати для України українських земляків-панів, бо вони, мовляв, найбільше стоять на перешкоді до відродження України, до її волі.

В поемі «Сон» Смаль-Стоцький вбачає суто політичну концепцію, вбрану в поетичні образи, велике мистецтво. Поет кількома рисами охопив цілу політичну систему, давши малюнок наскрізь гнилої державної системи.

Шевченкову етику Смаль-Стоцький розглядає в творах: «Варнак», «Марина», «Якби ви знали, паничі» та інших, де Шевченко насамперед вимагає для кріпаків волі, а далі засуджує панську сваволу і вимагає, щоб у житті панували засади християнської етики. Звідси у нього твердження, що Шевченко був релігійним і «рішуче не був безбожником», а, навпаки, в своїх поемах висловлював ідеї Божого ладу в

Як ми вже зазначили, крім інтерпретацій окремих творів, Смаль-Стоцький подає в збірнику ще й кілька статей, де розкриває коріння геніяльності Шевченка, говорить про ідеї його творчости, про його думи, і, нарешті, про ритміку Шевченкової поезії, де підкреслює музично-ритмічний такт, який лежить в основі Шевченкового вірша. Інакше, як на основі музичного ритму, й не можна читати і розбирати Шевченкові вірші.

Такий коротенький огляд збірника «Інтерпретацій» Степана Смаль-Стоцького. Цей збірник праць має велике значення у вивченні творчости Шевченка. Він і нині є актуальним, дарма що праці написані ще 30 років тому. Вартість цих праць тим більша, що академік Смаль-Стоцький майже все своє життя присвятив вивченню Шевченка та його творчости, спочатку як професор Чернівецького університету, а потім як професор Українського вільного університету в Празі.

За цей період він виховав цілий ряд визначних пізніших дослідників Шевченкової творчости, таких, як Василь Сімович, Лука Луцїв, Омелян Цісик та інші. Теплі спогади про академіка Степана Смаль-Стоцького, про його методу аналізу літературних творів, зокрема про інтерпретації творів Шевченка, зберігаються в споминах його колишніх учнів, що були наочними свідками його довголітніх дослідів творчости Тараса Шевченка.

П. КОВАЛІВ

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Перед з'їздами КПУ і КПРС

«Ленінським курсом» — такий заголовок дала своїй передовій «Радянська Україна» від 22 лютого, де вперше на Україні коментується проєкт «Директив ЦК КПРС ХХІІІ з'їздові КПРС щодо п'ятирічного плану народного господарства на 1966-70 роки». Спізнений коментар можна пояснити тим, що самі «Директиви» були опубліковані в неділю, 20 лютого, а в понеділок в усюму СРСР не появляється жодна щоденна газета, за винятком московської «Правди». Уже в цьому коментарі, як також у безконечному ряді чергових подібних коментарів у «РУ» та в інших київських щоденних газетах, аж забагато роїться від фраз у стилі «ленінські принципи», «ленінські норми», «ленінські вказівки», «ленінський штаб партії» тощо. Прикметник «ленінський» став для керівництва КПРС та його газетних писарів щось у роді чародійної заклиальної формули, яка мала б виправдати всі неуспіхи на всіх ділянках господарського й суспільного життя. До того ця формула заклинань повинна служити оборонним засобом перед нападами «керівників Комуністичної партії Китаю», які в своїй безпардонній пропаганді оскаржують «Хрущовських ревізіоністів у Москві», що вони дедалі щораз більше сковзуються вниз на шляху до «відбудови капіталізму в Радянському Союзі». Може, саме для такого виправдання також у тексті «Директив» є багато автосугестивних тверджень про «додержання ленінської генеральної лінії» і про те, що, мовляв, тепершня «економічна політика... цілком відповідає ленінським принципам».

Не цікавим є питання, наскільки суцільність політики теперішніх кремлівських верховодів є «ухилом від ленінізму», бо це не потрібно завело б нас у нетрі безплідної казуїстики. Розв'язку цієї нескладної «ломиголовки» треба радше залиши-

ти ідеологічним акробатам на цирковому канаті, простягнутому між Пекіном і Москвою.

Ми хочемо вказати тільки на факт, що постійне наголошування на «ленінізм» чи «ленінські норми» може свідчити про «нечисту совість» і «брежневського», і «косигінського» крил у президії ЦК КПРС (якщо такі крила там справді існують і якщо вони не належать тільки до сфери уявлень та спекуляцій різних західних «радянознавців»), бо вже сам реченець скликання ХХІІІ з'їзду є грубим порушенням... «ленінських норм». За статутом же партії її з'їзди скликаються кожних чотири роки і ХХІІІ з'їзд повинен був відбутися в останні місяці 1965 року, а не майже з піврічним запізненням. Але справою цього грубого порушення нехай сушать собі голову делегати з'їзду, «обрані» на обласних партійних конференціях. Констатуємо тільки факт. І повторюємо при цьому, що заклиальні формули про «ленінські норми» мають на цілі вмовити (передусім у себе самих), що все відбувається в порядку. Виходило б, що за марксистською доктриною також «кількість» брехні може переходила в «якість» правди.

Коли більшість читачів нашого журналу читатимуть цю статтю, вони матимуть уже інформації та коментарі про ХХІІІ з'їзд КПРС з інших публіцистичних джерел, і наші прогнози та калькуляції можуть виявитися не актуальними, застарілими, а то й помилковими. Однак не зважаючи на таку небезпеку, таки треба дати передз'їздову оцінку.

Висловившись журналістично, можна сказати, що непаристий ХХІІІ з'їзд наподоблюватиметься радше до такого непаристого ХХІ з'їзду, тобто — до сталінського регресу. На нашу думку, пекінські ідеологи,

пропагандисти та агітатори не мають рації, коли вони називають хрущовських спадкоємців влади «сучасними ревізіоністами». Бо не тільки останні виступи «Правди» в питаннях культурної творчості чи весь комплекс судового процесу проти літераторів Синавського та Даниїля, або відсвіження пам'яті про Жданова та «ждановщину» чи напади «ліберального» Сгоричева (першого секретаря Московського міськкому) на ліберальніших діячів культури промовисто свідчать про те, що хрущовські спадкоємці насправді є сучасними репидивістами сталінізму. По всьому СРСР і в усіх східноєвропейських «народних демократіях» можна спостерігати послідовне, рішуче та загострене записнення культурної творчості і переведення її назад на рейки партійности та нудного соцреалізму.

Також не є випадком, не пов'язаним з генеральною лінією партії, що на Україні посилилася боротьба проти «живих ще пережитків буржуазного націоналізму», про що говориться у звіті про Закарпатську обласну партійну конференцію («Радянська Україна» від 12 лютого) і про що, мабуть, говорилося на інших таких конференціях, хоч в опублікованих пресових звітах цього не зазначено. І також не є випадком, що на сторінках московської «Правди» від 16 грудня 1965 виступив ідеологічний секретар Львівського обкому, Валерій Ю. Маланчук, з гострими нападами на такі «пережитки» в західних областях України. До того в літературних журналах «Дніпро» і «Жовтень» веде-тьс я очорнювальна кампанія проти національного підпілля з часів після закінчення другої світової війни; перевидається українською мовою та великим тиражем повість-пастка-він Владіміра П. Беляєва «Відгомін Чорного лісу» з цієї самої тематики; на сторінках півтижневика «Літературна Україна», призначеного передусім і зокрема для української творчої та трудової інтелігенції, розгорнулася своєрідна «дискусія» на тему «культурного обміну з українською еміграцією» (Іван

Ткачук, Олексій Полторацький, Тарас Мигаль та інші), серед якої, мовляв, «йде повний розклад». Вершком цих публіцистичних атак на теперішньому етапі треба вважати статтю Бориса Сергієнка та Івана Климчука в «теоретичному і політичному журналі ЦК КПУ» — «Комуніст України» (ч. 2 за лютий 1966) п. н. «Під чорним прапором антикомунізму», де автори в нервозному тоні (і на замовлення згори) широко розводяться про «активну участь українських буржуазних націоналістів» в антикомуністичній та антирадянській кампанії «світової імперіалістичної реакції». Тут діяпазон досить широкий: від концепції історії України Михайла Грушевського і до спроб закордонних українців «протиставити певну нестійку частину нашої молоді старшому поколінню радянських людей».

Всі ці явища на радянському «ідеологічному фронті» віщують, що як XXIII з'їзд КПУ, так і XXIII з'їзд КПРС будуть форумами, де зокрема партійні адміністратори від культури пропонуватимуть «удосконалені форми та методи ідеологічної роботи», вимагатимуть «посилення партійно-організаційної роботи в творчих спілках» (письменників, художників, композиторів, архітекторів, кінематографістів, діячів театрального мистецтва — В. П. С.), закликатимуть до «підвищення політичної пильности» і до «рішучої боротьби проти будь-яких проявів буржуазної ідеології». Ми навмисне окреслюємося з'якшеними окресленими з арсеналу радянського тоталізму, які, до речі, вжив перший секретар ЦК КПУ Петро Ю. Шелест у своєму виступі на XVIII Київській обласній партійній конференції («Радянська Україна» від 23 лютого), щоб цим способом зберегти автентичність висловлювань партійних бюрократів на цих з'їздах.

Можна закладатися, що, наприклад, виступ Андрія Д. Скаби на XXIII з'їзді в Києві і, може, на XXIII з'їзді в Москві буде побудований за наведеною схемою. Він тільки ширше розгорне цілість про-

блематики та ілюструватиме її окремими конкретними прикладами і докладно з'ясує ті всі заходи, що їх треба буде стосувати при «вдосконаленні», «посиленні», «підвищенні» та «рішучій боротьбі». Петро Юхимович напевно не потрактує попередній абзац статті як недозволений плягіат його промови, а Андрій Данилович матиме, мабуть, настільки вироблене почуття гумору, що зрозуміє, що навіть ідеологічний референт не може бути оригінальним у системі тоталістського партійного мислення, бо на таку оригінальність не дозволять ні заявлені догми, ні суха та нудна доктрина.

Тож ХХІІІ з'їзди КПУ та КПРС (як також і всі інші республіканські з'їзди з різними порядковими числами) будуть не так «передвісниками», як радше свідченням великої «ідеологічної бурі», яка проходить по всьому просторі «співдружності соціалістичних країн», — бурі, наслідком якої будуть намагання ще більше посилити затиск кожної вільної творчості. Однак, знову висловившись журналістично, прийде паристий з'їзд (ХХІV), щодо якого не можна виключати, що він продовжуватиме традиції паристих ХХ та ХХІІ з'їздів — посилення, прискорення та поширення десталінізації, децентралізації і деколонізації російсько-більшовицької імперії. Саме такий тиск іде знизу; загальмувати та знеутралізувати його не в силі ні повернення до догматичних штампів, ні стосування терористичних засобів.

★

Про «Директиви» можна писати або дуже багато, або обмежитися тільки найсуттєвішими моментами. Нас цікавлять передусім ті пасуси, які стосуються обіцянок про покращення життєвого стандарту людини і питань, пов'язаних з дальшим розвитком економіки національних республік, у тому числі зокрема з розвитком економіки України.

«Директиви» обіцяють (котрий уже раз після смерті Сталіна?):

а) «добитися істотного піднесення

рівня життя народу»;

б) «зближення рівнів життя сільського і міського населення»;

в) «зменшення істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею».

Отож ЦК КПРС якнайвиразніше стверджує, що всі дотеперішні фрази про підвищення життєвого стандарту були тільки порожнім базиканням. Інакше не говорилося б тепер про «істотне» піднесення, яке, до речі, також залишиться пусто-словною фразою. Чому? В тих же «Директивах» дається така коротка характеристика останнього семирічного плану: «У ході виконання цього плану (1959-1965 — В. П. С.) виявилися серйозні хиби в розвитку окремих галузей економіки. Завдання семирічки у виробництві сільсько-господарської продукції не виконані... Не виконано плану виробництва деяких видів продукції важкої промисловості... Багато підприємств випускають продукцію технічно відсталу та низької якості...» (всі підкреслення наші — В. П. С.).

Не виключене, що саме такими словами будуть окреслені колись також наслідки теперішньої, «брежневсько-косигінської» п'ятирічки. І знову доведеться патякати про те, щоб «добитися істотного піднесення». Про це говорили і Сталін, і Маленков, і Хрущов...

«Директиви» не передбачають капіталовкладень на будівництво нових промислових підприємств в європейській частині СРСР, у тому числі зокрема та передусім на Україні. Вся увага звернена на розбудову зауральської промисловості. Мовляв, там існують багаті, досі не використані сировинні ресурси. А ми додамо: така розбудова є більше, ніж конечною, з огляду на постійне загострення конфлікту з Китаєм. Тому для Української РСР передбачається тільки «дальший розвиток машинобудування переважно за рахунок розширення та реконструкції діючих підприємств»; тому планується тільки «прискорити реконструкцію діючих шахт Донбасу» і так далі. Розуміється, що делегати від

УРСР «одноставно» схвалюють ці вимоги, щоб згідно з наказами з Москви «правильно поєднати інтереси всього народного господарства з інтересами республік», назвавши це «всестороннім розвитком економіки всіх радянських республік». Во так чорно по білому написано в проекті «Директив» всесоюзного ЦК. І знову можна закладатися, що на ХХІІІ з'їзді КПУ (який відкривається в Києві 15 березня) не будуть висловлені ні найменші застереження щодо вимог російсько-імперіального центру. Во до компетенції ради міністрів союзних республік належить згідно з «Директивами» тільки «виконання п'ятирічного плану». В російській діалектиці це називається «поширенням економічних прав союзних республік у плануванні». І таке «поширення» є ніби свідченням про те, що «успіхи радянської національної політики роблять ще більшою притягальну силу ідей соціалізму». Це дослівно написано в кінцевому розділі лютневих «Директив».

Картина не була б повна, якби не згадати, що російські комуністичні тоталісти ніби «переконані», що «партія говорить з народом мовою правди». Залишається питання, що вони вважають тоді озокамилюванням чи, просто висловившись, обдурованням.

*

З кінця січня і по кінець лютого на Україні мали місце обласні партійні конференції, на яких обговорено економічні наслідки семирічки, вказано на ряд недоліків і «обрано» новий склад обласних комітетів та делегатів на обидва партійні з'їзди. Це все відбулося за однією, згори визначеною схемою, виповненою тільки місцевими прикладами. Перша така конференція мала місце 28 січня в Сумській, остання — 22 лютого в Київській області. Звіти власних кореспондентів чи кореспондентів РАТАУ, опубліковані в «Радянській Україні», аж ніяк не з'ясовують усього комплексу економічних питань, не зважаючи на твердження в передовій «РУ» від 25 лютого («Партія радиться з наро-

дом»), що, мовляв, значення «нової п'ятирічки особливе», бо «в ході її виконання вирішуватиметься доля економічної реформи». Про якусь «ділове обговорення», чим хизується вся пропаганда, не може бути й мови: цілість — це сума сірих штампів, заялжених та непереконаливих фраз, таких добре відомих з різного роду минулих «кампаній». Словом, знову прояви «кампанійщини» та «парадности», засуджувані теперішнім, похрущовським керівництвом КПРС.

Відомо, що вся фактична влада лежить у руках партійного апарату. Всілякі місцеві ради депутатів чи верховні ради союзних республік, як також і сама верховна рада СРСР, є тільки дуже невибагливою фасадом для диктатури всесоюзної комуністичної монопартії — конкретно для диктатури президії та секретаріату ЦК КПРС.

У зв'язку з останніми обласними партійними конференціями в УРСР цікаво простежити, як трансмітується тоталістська влада російського імперіального центру на Україні.

Коло відповідальних фактичних виконавців цієї влади досить вузьке — 307 осіб. До цієї категорії слід зарахувати 117 членів ЦК КПУ, 61 кандидата на членів та 39 членів ревізійної комісії (РК) ЦК КПУ — разом 217 осіб, і 90 секретарів обласних партійних комітетів (обкомів), що не входять у склад найвищих партійних органів на Україні.

За останні чотири з половиною роки, тобто після ХХІІ з'їзду КПУ, мали місце величезні зміни, персональні пересунення та деградації в керівному апараті КПУ. У 1963 році, коли партійні апарати реорганізовано за т. зв. «виробничим принципом» (тоді створено промислові та сільсько-господарські партійні керівництва), поширено кількість секретарів обкомів — замість 117 у 1961 році було їх тоді 175, тобто на 58 осіб більше; коли після відставки Хрущова знову повернено до т. зв. «територіально-виробничого принципу» і об'єднано розподілений партійний апарат на місцях, після

«виборів» партійних комітетів зменшено кількість секретарів обкомів на 40 осіб — тобто їх було тоді тільки 135 (грудень 1964 — січень 1965). На цьогорічних обласних партійних конференціях повернено до кількісного стану 1961 року (за винятком Тернопільської області, де кількість секретарів зменшено з 5 на 4).

Це був би один аспект змін та персональних пересунень.

Однак не всі секретарі обкомів, «обрані» в 1961 році, залишилися на своїх тодішніх постах.

У категорії перших секретарів обкомів залишило свої пости аж 18 осіб: на пости секретарів ЦК КПУ авансували — 4 (Шелест, Соболь, Ляшко та Грушецький), на пост міністра УРСР — 1 (Дорошенко), переведено в інші республіки — 2 (Скрябін — до Російської РФСР, Єлістратов — на пост 2 секретаря ЦК КП Азербайджану), знижено на пост голови облвиконкому — 2 (Ботвинов, якого звільнено і з цієї посади «за станом здоров'я», та Науменко), послано на навчання у Вищу партійну школу — 1 (Толубєєв), по одному звільнено «за станом здоров'я», «переведено на іншу роботу» або пересунено на пост першого секретаря іншого обкому КПУ — 3 (Щербак, Денисенко та Ватченко), помер — 1, не відома доля — 4. Коли в 1961 році всі без винятку перші секретарі обкомів були одночасно членами ЦК КПУ, то тепер, напередодні XXIII з'їзду — тільки 16; з решти 9 осіб один є

кандидатом ЦК, два членами РК, а шість не входять у склад найвищих партійних органів КПУ. На XXIII з'їзді всіх останніх напевно «оберуть» членами ЦК КПУ; серед них є кілька, що недавно закінчили свою комсомольську кар'єру.

У категорії других секретарів ці зміни ще більші. Тільки 6 осіб, які в 1961 році були секретарями обкомів, залишилися на таких же постах, доля решти — тобто 19 осіб — не відома. Не виключено, що вони стали жертвою післяхрущовської чистки.

Так само в категорії звичайних «спеціалізованих» секретарів (ідеологічний сектор, промисловість і сільське господарство) мала місце велика чистка: на 66 таких секретарів по всій УРСР «обраних» у 1961 році, на постах в секретаріаті обкомів залишилося тільки 15 осіб; 2 особи посіли пости першого та другого секретарів Київського міського комітету КПУ, що можна вважати їхнім підвищенням на щаблях партійної драбини. Решта або була «вичищена», або переведена на нижчі щаблі.

Іншими словами, доля аж понад 70 обласних секретарів КПУ (тобто 60%) стала «не відомою». Такі висновки можна робити на підставі цьогорічних обласних партійних конференцій. Які «чистки» мали місце за той час у складі центрального комітету КП України, покажуть лише XXIII з'їзд КПУ та «обраний» на ньому ЦК КПУ.

Володимир П. СТАХІВ

«Розвидняється»

У «Літературній Україні» (4 березня 1966) в статті «З народом і для народу» Юрій Збанацький і Віктор Кондратенко запевняють (кого?), що радянські письменники «вільні у своїй творчості, і вільні так, як не може бути вільний художник у жодній капіталістичній країні». З цим пов'язують автори «щастя» і «радоці» «торувати шлях до верховин справедливості і щастя — комунізму».

І раптом якось, уже тільки починаючи читати цю статтю, ви відчуваєте, що не вірите їй. Щось ховається інше за цими бучними декларациями. Воно починається рівно з середини статті, коли автори ховаються за палітурки карного кодексу: «Є речі, — кажуть вони, — яких не можна прощати. Карний кодекс міряє злочин своєю мірою». Отже найвільніший з вільних — радянський письменник мусить те-

мперувати своє надхнення, оглядаючися на статті карного кодексу, що письменникові на Заході, хоч і який він «невільник», ніколи не загрожує.

Коли дійшло до параграфів, то вже ясно, що мова далі йтиме про Синявського й Данієля, які, відбуваючи тепер сибірську каторгу, стали найновішою ілюстрацією «свободи творчости» в советчині. Слідуючи за авторами далі, якраз на це й натрапляємо. Пожурившись, що вислизнув їм з рук Василь Симоненко і з послідовною впертістю зацитувавши узаконено приписану йому фальшивку: «Я проллюю крапелькою крові на твоє червоне знамено» (у Симоненка — «... на твоє священне знамено»), вони переходять до плямування «дворушників» Синявського й Данієля.

Тут ми знайдемо, що за деклараціями криється. Московських батьків турбує, що засудження Синявського й Данієля викликало на Заході хвилю протестів, і служнякі київські сини уболюють, «що деякі діячі культури на Заході, позбавлені правдивої інформації, розгубилися...»

Це заслуговує на дві уваги. Перше, суперечність: як же ті сараки могли бути поінформовані, коли їх не допустили до судової залі! Подруге, що тут ужито такого делікатного окреслення, як «деякі діячі культури» (для інших вони користуються міцнішими дефініціями — «жовта преса», «диверсанти» тощо), це дає підстави припускати, що йдеться під цим окресленням про тих «своїх», які є апологетами советчини на Заході, і саме від них протесту в Москві ніяк не сподівалися. Мабуть, не помилилися в припущенні, що найбільшого жалю їм завдав удар від Люї Арагона. Вони вже привикли до неспокійних Італійців, а тут раптом озвався «червоний князь», який сорок років поспіль схвалював несвітський терор в СРСР, щоб категорично заявити, що вирок у справі Синявського-

Данієля «суперечить принципам політичної демократії».

В СРСР, видно, не бажаючи втрачати Арагона, вирішили промовчати його виступ, обмежуючися отакими невиразними окресленнями, як «деякі діячі культури...» і т. д. Але на Заході його стаття викликала враження бомби. Коли 16 лютого 1966 появилoся чергове число «Юманіте» з статтею Арагона під скромною назвою «Argoros d'un procès» («З приводу одного процесу») на третій сторінці, майже вся паризька преса передрукувала її з широкими коментарями, подеколи на першій сторінці («Le Monde»). Найостріше zareагував тижневик «Ар», присвятивши Арагонові статтю Андре Паріно на цілу першу сторінку під назвою «Запізно, Арагоне!»

Цей автор вважає, що людині, яка стільки років підтримувала брехню, не можна вірити. Виступ Арагона це тільки маневр, шукання алібі для себе. «Що Люї Арагон, — пише Паріно, — приймає політичні позиції на свій вибір, що він публікує панегірики для сатрапів своєї партії чи низових бойовиків, це його справа... Але коли Люї Арагон протестує в ім'я свободи вислову, це макіявелізм, до того безсоромний, що хочеться крикнути: „Не вам!“»

Справді, важко збагнути: людина сорок років беззастережно схвалювала колективізацію з мільйонами жертв, ежовщину і московські процеси, сталінські каторжні табори по війні, і щоб тепер, у справі порівняно з усім названим незначного процесу, її нерви не витримали і вона запротестувала всупереч всьому, що робила досі.

Один інший автор (Моріс Дюверже в «Le Нувель Обсерватер») назвав свою статтю з приводу виступу Арагона «Le jour s'élève», — розвидняється. Ця назва здається нам багатозначною. Збанацький і Кондратенко повторюють у Києві шаманські фрази, засвоєні ще від Сталіна. А тим часом розвидняється, хай і так повільно, що Арагон побачив світанок щойно тринадцять років після смерті Сталіна...

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

Замість листа до приятеля

(Пам'яті Миколи Шлемкевича)

Хтось з українських поетів недавно писав про літніх людей, які пишуть листи в минуле, куди ніяка пошта не може їх доставити. Отак мені хочеться записати своє слово (дещо змінивши його форму) сказане на панахиді по покійному Миколі Шлемкевичеві, що відбулася 26 лютого 1966 в Мюнхені, наче б лист до людини, що вже не має адреси.

«Дорогий Миколо Івановичу...» — сотні листів написав я до нього, що починалися оцим звертанням, і сотні дістав від нього, що починалися так само: «Дорогий Володимире Михайловичу...» Місяць тому прийшов останній лист, писаний вже рукою, а не машинкою, як звичайно бувало, бо він уже не підводився з ліжка. Він журився, що вже не може інтенсивно працювати, а в постскриптумі додав: «Дорогий Володимире Михайловичу, — чи буду я ще людиною?»

(Тобі, Миколо Івановичу, коли був писаний цей постскриптум, не лишалось вже багато, і у відповідь на мій останній лист прийшла телеграма від Твоєї доньки: «Батько помер». І все ж хочеться написати до Тебе листа, так ніби на нього ще могла б прийти відповідь).

Коли ми молилися Господові за його душу і співали «Вічну пам'ять», кожному з присутніх пригадувалися хвилини, пережиті з ним. А мені пригадалося, що ми познайомилися з ним скоріше через наші праці й статті, а особисто зустрілися щойно на провесні 1940 року, коли він, рятуючись від більшовиків, перейшов річку Сян. Втручання Дмитра Палієва, полк. Романа Сушка й мое врятувало його від видачі німецькою прикордонною сторожею більшовикам. Він приїхав до Кракова і (мабуть, у хаті Володимира Кохана?) розповів у вузькому колі про становище в Галичині під більшовицькою окупацією. Та розповідь справила на мене враження не лише змістом, а й формою, спокоем і тактом, зовнішньою поведін-

кою оповідача. Це була промова аристократа, змістом і формою.

Ближче ми познайомилися щойно восени 1941 року, коли Микола Шлемкевич переїхав до Львова як один з редакторів «Українського видавництва» (Краків-Львів). У спільній праці ми пізнали один одного, побачили спільне в наших поглядах і стали приятелями. Виявилось навіть, що ми були земляки. Запамяталася мені картина в його кімнаті у Львові: краєвид його Сновидова. На першому пляні золоті соняшники, далі яр Дністра, а за тим, у синій далечі, — Корнів, рідне село мого батька й діда.

Тоді й згодом, у час наших спільних прогулянок по бруховецьких лісах і моїх рідних лемківських «грунях» у Криниці, у Відні й Мюнхені, у Берхтесгадені й в Америці, і з його листів (в одному з останніх були зауваження до проблеми москвофільства) я пізнав його життєвий шлях, що про нього він говорив завжди стримано, наче б привуальовуючи імпресіоністичною млоу.

З того всього разом я дізнався, як Микола Шлемкевич за гімназійних років перейшов з «твердого» москвофільського табору — до українського, як його московські «визволителі» тягали етапами на Сибір, як його, кволого здоров'ям, урятували у Західному Сибіру від хвороби й смерті наші земляки і... талант пійняста (про який покійний дискретно не любив говорити). Безпосередньо за цим слідували переживання великих років (кривавих і золотих) — років наших визвольних змагань у Києві (на цей час припадає й початок журналістичної праці Миколи Шлемкевича) і на Київщині. Невдовзі прийшов поворот до Галичини, потім студії у Відні (докторат з філософії 1926 року) і в Парижі, і знову батьківщина — Львів і Сновидів. Тут почалися інтенсивні шукання української істини, публіцистична й наукова праця (Шлемкевич був дійсним членом НТШ),

роздумування на пасіці в Сновидові. Прикра шкода, що ми так і не могли здійснити спільну прогулянку нашими селами над Дністром. Не відбулася й наша інша спільно плянована прогулянка — по Парижу й середземноморському побережжю (перший відомий мені випадок, у якому покійний не дотримав слова).

У час другої світової війни остаточно викристалізувався світогляд Миколи Шлемкевича і він став (можна б це визначити, як головне його покликання) — учителем. Не професором, як його часом прозивали (у нас «професорів» сотні), а вчителем — у тому шляхетному розумінні цього слова, в якому ми прикладаємо його до нашого філософа Григорія Сковороди. У ті бурхливі роки він шукав, знаходив і проголошував український правопорядок і синтезу, пробував вивести загублену українську людину з хаосу й розкладу, що його несе еміграція (а згодом добробут), на чисті води. І всюди, де тільки він був, горнулися до нього учні, а він мав для кожного пораду й тепле слово, навіть у чисто особистих турботах.

Так було в таборах — у Карльсфельді й Берхтесгадені, на Грюнвальдерштрассе в Мюнхені (там народилися Шлемкевичеві цикло-стильні видання), так було й за океаном. Шлемкевич писав сотні листів до приятелів, і вони були предтечею друкованого журналу «Листи до приятелів». Але й видаючи цей журнал, він провадив кожен день десятки писаних розмов з приятелями, з тими, що шукали його поради і входили з ним у присутню розмову.

У 1945-47 роках Шлемкевич був одним з кристалізаторів українського державного центру на еміграції як синтези українства всіх українських земель і двох еміграцій. За океаном він став духовим провідником тих інтелектуальних і громадських сил, які формувалися у змаганні за духове обличчя еміграції, проти заскорузлості, примітивізму й патріотичної гіпокризії в еміграційному житті. В обороні правди дійшло до зудару між ним і його приятелями, з одного боку, і функціонерами Українсько-Католицької Церкви в США — з другого.

Противники боялися Шлемкевичевого слова, бо воно було золоте, але й гостре, і в ньому ніколи не було брудних компромісів.

*

Я перечитую вдруге Твоє, Микола Івановичу, останнє — ювілейне (150-152) число «Листів до приятелів»; читаю останню Твою пристрасну статтю «Оборона святині» (їй можна б дати назву — «Оскаржую»), читаю не підписаний Тобою «Неювілейний звіт» («150 місяців праці серед ясних днів і похмурих, серед сумнівів і віри, непевностей і упереджень»), натрапляю на Твою обіцянку збільшити з 1966 року «Листи» до 80 сторінок, і сльози тиснуть мені до очей. У Твоїй особі, Микола Івановичу, ми втратили лицаря правди й духа, відійшов один з перших чи й перший з нас. Але жаль наш тамує й утіха, що Бог дав нам Тебе і Ти жив серед нас.

Володимир КУБІЙОВИЧ

ДО НАШИХ ШАНОВНИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ І ЧИТАЧІВ

У зв'язку із загальним підвищенням цін ми примушені, на жаль, підвищити також передплату на журнал «Сучасність», починаючи з 1 січня 1966.

Новий цінник поданий на 3 стор. обкладинки.

Сподіваємося, що Шановні Передплатники і Читачі матимуть належне зрозуміння до такого нашого заходу.

Вид-во «Сучасність»

З М І С Т

Леонид Первомайський. З книги «Уроки поезії»	3
Марек Гласко. Кладовища	6
Марта Калитовська. Поезії	34
Ігор Костецький. Фрагменти творчої особистості	38
Богдан Рубчак. Мистецтво холодного бачення	49
Мирослав Прокоп. Страх перед історичною правдою	65
Іван Лисяк-Рудницький. Довкола міжнародного історичного конгресу в Відні	75
Володимир Рудницький. На службі у французької юстиції	92
Критика і бібліографія. Що таке критика? (М. Царинник) — Нове видання збірки праць Степана Смаль- Стоцького (П. Ковалів)	112
Огляди, нотатки. Перед з'їздами КПУ і КПРС (Володимир П. Стахів) — «Розвидняється»	120
Посмертна згадка. Замість листа до приятеля (Володимир Кубійович)	126

**ЛЮБОВНІ ЛИСТИ КНЯЖНИ ВЕРОНІКИ
ДО КАРДИНАЛА ДЖОВАННІБАТТІСТИ**

Оригінальний твір Віри Бовк, що його в анотаційному підзаголовку сама авторка переповідає так: «Історія молодого кардинала Джованні-баттісти з Фіренце, який брав любов за умовний рефлекс, і княжни Вероніки з Равенни, яка вірила в чуда, була почитана плем'ям Чібча з Кольомбії й умерла мученицькою смертю серед болівійських людожерів».

У замовленні заздалегідь книжка коштує 1,50 ам. дол., ціна її у наступному продажі — 2 ам. дол. (або рівновартість в іншій валюті).

Попередні замовлення на всі ці видання слід спрямовувати на адресу:

Ing. Illa Sapiha
Sibeliusweg 17
D-3000 Hannover-Buchholz
W. Germany

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

Велико-британія: S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1966 рік

одно число річно:

Австралія	0,70	7.—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
С Ш А	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

У ВИДАННІ «НА ГОРІ»

готуються до друку книжкові появи великої культурної ваги:

ГОМЕРОВА ІЛІАДА

Багаторічний творчий труд д-ра Миколи Аркаса, який поклав собі завданням засвоїти українській культурі великий епос стародавньої Геллади, труд, що на своїй дорозі до читача зазнав досі стільки перешкод, — виходить, нарешті, у світ. Тим самим здійснюється перше видання повного українського перекладу Гомерової поеми.

Перекладач надав своїй праці широку вступну статтю, словник імен та географічних назв, а для кращого розуміння тексту уклав до кожної пісні короткий переказ змісту. Передмову до твору написав відомий знавець античної літератури, польський учений і перекладач з грецької та латинської мов проф. Станіслав В. Янковський.

Видання передбачно має з'явитися на самому початку 1967 року. Замовляти його можна вже заздалегідь — ціною 8 американських доларів (або рівновартість в іншій валюті) за примірник. У продажі книга коштуватиме 10 ам. дол.

ГІЯКУ-НІН ІШІШУ (СТО ПІСЕНЬ — СТО ПОЕТІВ)

Канонічний збірник стародавньої японської поезії, укладений двірським поетом-ученим Садае Фужіварою 1235 р. по Хр., у перекладі й із вступною статтею та примітками Ігоря Шанковського — править за перший серед слов'янських мов повний переклад цього шедевр мистецтва так званої «танки».

Видання двомовне: українському поетичному перекладові передує щоразу японський оригінал.

Книга вийде до кінця поточного 1966 року. На замовлення заздалегідь книга коштує 5 ам. дол. У продажі ціна 5,50 ам. дол. (або рівновартість в іншій валюті).

КОРОЛЬ ЛІР

Новий високомистецький переклад славетної трагедії Шекспіра у довгорічній праці виготовував Василь Барка. Видання, у погодженні з Українським Шекспірівським товариством, з'явиться протягом цього ювілейного Шекспірівського (350 років з дня смерті) року.

Книга буде багато ілюстрована і матиме численні додатки, стосовні до сценічної історії твору (зокрема — на українському кону) та історії його тлумачення.

Ціна видання у попередньому замовленні 5 ам. дол., у наступному продажі — 5,50 ам. дол. (або рівновартість в іншій валюті).

СИВІЛЛА

Ревеляційна розвідка видатного польського історика культури Тадеуша Зелінського про гелленістичне коріння християнства з'являється вперше в українському перекладі Марка Царинника і з спеціально написаною для цього видання передмовою проф. Станіслава В. Янковського.

Книжка вийде протягом 1966 року. Ціна у попередньому замовленні 1,50 ам. дол., у продажі — 2 ам. дол. (або рівновартість в іншій валюті).

(Закінчення на 3 стор. обкладинки)